

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ**

РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

Текст лекції
з дисципліни “Психологія”
для студентів усіх спеціальностей
денної та заочної форм навчання

СХВАЛЕНО
на засіданні кафедри
філософії
як текст лекції
Протокол №
від 16.11.04 р.

Київ НУХТ 2005

Нікітіна І.В. Розвиток особистості: Текст лекції з дисципліни “Психологія” для студ. усіх спец. ден. та заоч. форм навч. — К.: НУХТ, 2005. — с.

Рецензенти **М.Г. Кітов**, канд. філос. наук, доц.

С.І. Болтівець, канд. пед. наук, доц.

І.В. Нікітіна, кандидат психол. наук

©І.В. Нікітіна, 2005

©НУХТ, 2005

План

- 1 Співвідношення понять “людина”, “індивід”, “особа”
“особистість”, “індивідуальність”
- 2 Психологічна структура особистості: динаміка біологічного, соціального і психічного
  - 2.1. Фрейдизм
  - 2.2. Неофрейдизм
  - 2.3. Трансактний аналіз
  - 2.4. Гуманістична психологія
  - 2.5. Радянська психологія
- 3 Процес розвитку і формування особистості
  - 3.1. Умови розвитку особистості
  - 3.2. Джерело розвитку особистості
  - 3.3. Етапи розвитку особистості
  - 3.4. Механізм розвитку особистості
  - 3.5. Форми самореалізації особистості
- 4 Розвиток особистості студента
  - 4.1. Загальна характеристика студентського віку
  - 4.2. Вікові особливості розвитку особистості студента
- 5 Психодіагностика особистісної зрілості
- 6 Література

1. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ “ЛЮДИНА”, “ІНДИВІД”, “ОСОБА”, “ОСОБИСТІСТЬ”, “ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ”

Відомо, що для позначення людини використовують різні терміни і поняття: людина, індивід, індивідуальність і особистість. Кожне з цих понять розкриває специфічний аспект індивідуального буття людини.

Із цих понять поняття “людина” — найбільш загальне. **Людина** — це родове поняття, що вказує на віднесеність істоти до вищого ступеня розвитку живої природи — до людського роду. У понятті “людина” затверджується генетична зумовленість розвитку власне людських ознак і якостей. Людина, з одного боку, істота біологічна, наділена свідомістю, мовою, здатністю трудитися; з другого — істота суспільна, їй необхідно спілкуватися і взаємодіяти з іншими людьми.

Поняття “індивід” відповідає на запитання, в чому деяка людина подібна всім іншим людям, тобто вказує на те, що об’єднує дану людину з людським видом. **Індивід** — це одиничний представник біологічного виду “*homo sapiens*”. Як індивіди люди відрізняються один від одного природною організацією (будовою тіла, статеві-віковими та нейродинамічними особливостями і т.ін.).

Особою (фізичною, юридичною тощо) є людина як представник держави. **Особою** є людський індивід як об’єкт та суб’єкт суспільних відносин та свідомої діяльності. Поняття “особа” (лат. *Persona*) як цілісність члена суспільства й “особистість” (лат. *Personalitas*) як соціальне та психологічне обличчя людини термінологічно та змістовно нерівноцінні.

Особистість — це людина, розглянута як суспільна істота. За визначенням Р.С. Нємова [21], *Особистість* — це людина, взята у системі її психологічних характеристик, що соціально зумовлені, виявляються у суспільних зв’язках і відносинах, є стійкими і визначають моральні вчинки людини, які мають ціннісне значення для

нього самого, оточуючих і соціуму в цілому. Простіше кажучи, особистість — це особлива соціальна якість людини, що набувається в соціально-культурному середовищі в процесі спільної діяльності і спілкування. Ця соціальна якість залежить від середовища, в якому живе людина, від соціально-економічного ладу, культури, тобто від численних суто соціальних характеристик оточення. Людина як особистість розглядається з погляду функцій, ролей, що їх вона виконує в суспільстві, та місця в суспільній структурі.

У зв'язку з розходженням понять “особа” і “особистість” за змістом іноді виникають дискусії: чи будь-яка особа є особистістю. Наприклад, іноді стверджують, що особистостями є тільки творчі люди; до особистостей не залучають людей, які ведуть себе антисоціально (наприклад злочинців), або психічно хворих. Звичайно, особистість може бути творчою, а може бути сірою, може бути активно-перетворювальною чи такою, що пасивно пристосовується і т. ін. Кожна особа як суспільний індивід, включена до системи соціальних зв'язків, є особистістю. Спірним може бути тільки питання про те, коли в процесі індивідуального розвитку починає формуватися особистість.

Які основні (необхідні та достатні) **критерії розвитку особистості**?

За думкою відомого психолога Л. Божович [24], першим критерієм розвитку особистості є здатність людини подолати власні безпосередні бажання, спонукання заради соціально-значущої мети. Тобто особистість має певну ієрархію (підпорядкованість) мотивів.

Наведемо приклад “ефекту гіркої цукерки” (за психологічними дослідженнями фундатора психології діяльності О. Леонтьєва) [7]: дошкільня отримує від дорослого практично неможливе для виконання завдання: дістати досить віддалену річ, не піднімаючись зі стільця. Дорослий виходить з кімнати і нишком спостерігає за дитиною. Після невдалих спроб дотягтися до речі вона піднімається, хапає річ і швидко вмощується на місце. Дорослий заходить, хвалить її й

нагороджує ... цукеркою. Скуштувавши “винагороду” дитина починає плакати — цукерка виявилася “гіркою”. Дитина переживає конфлікт двох мотивів: перший — взяти цікаву річ (безпосереднє спонукання); і другий — виконати умову дорослого (соціальний мотив). За відсутності дорослого головним є перший мотив, у його присутності — другий.

Процес формування особистості цієї дитини вже почався: вузли “Я” вже зав’язуються як здатність до опосередкованої поведінки.

Другим критерієм розвитку особистості, за Л. Божович, є свідома регуляція власної поведінки, що передбачає сформованість самосвідомості як особливої інстанції особистості (досягається у підлітковому віці).

У процесі формування особистості стикаються активність суспільства і активність особистості. Цікаво, що німецький філософ І.Г. Фіхте визначав День народження особистості — день, коли дитина вперше промовляла слово “Я” (приблизно у трирічному віці).

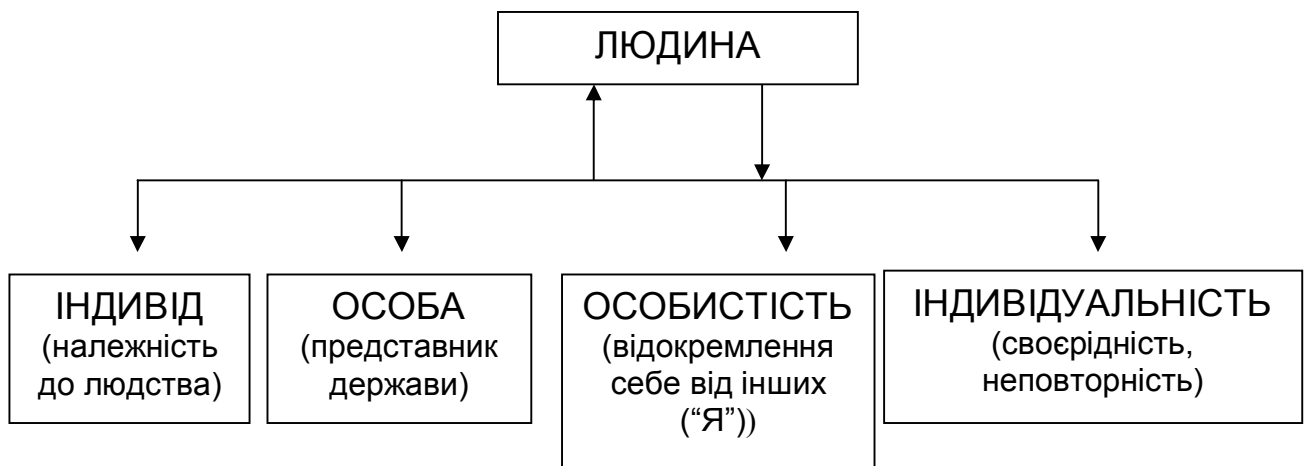
У чому ж полягає різниця між особою і особистістю: **особа** — це людина як одиниця суспільства, тоді як **особистість** — це суспільний індивід, соціальна якість людини, яку характеризує система соціальнозначущих стійких рис.

Для позначення неповторності, оригінальності людської особистості використовують поняття “індивідуальність”. **Індивідуальність** — це особистість конкретної людини як неповторне сполучення своєрідних психічних особливостей (тип темпераменту, фізичні й психічні особливості, інтелект, світогляд, життєвий досвід). Проте деякі вчені вважають, що цим визначенням обмежуватись не можна, і розуміють під індивідуальністю вищий рівень розвитку особистості, якого досягають не всі люди.

У поняттях “особистість” і “індивідуальність” зафіксовані різні сторони, різні виміри духовної сутності людини. Суть цього розходження чітко виражена в мові. Зі словом “особистість” звичайно

вживають такі епітети, як “сильна”, “енергійна”, “незалежна”, підкреслюючи її діяльнісну представленість в очах інших. Індивідуальність характеризується, як “яскрава”, “неповторна”, “творча”, маючи на думці якості сутності.

Схема співвідношення понять “індивід”, “особа”, “особистість”, “індивідуальність”

Існує також “вершинне” розуміння, коли особистість визначають як особливий рівень соціального розвитку людини.

У загальній психології особистість найчастіше розуміють як деяке ядро, інтегруюче начало, що пов’язує в єдине ціле різні психічні процеси індивіда й надає його поведінці необхідних послідовності та стійкості.

Отже, взаємовідношення між індивідом як продуктом антропогенезу, особистістю, що засвоїла суспільно-історичний досвід, та індивідуальністю, що перетворює світ, може бути передане формулою: “Індивідом народжуються. Особистістю стають. Індивідуальність відстоюють” [2].

2. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ: ДИНАМІКА БІОЛОГІЧНОГО, СОЦІАЛЬНОГО ТА ПСИХІЧНОГО

На землі немає двох однакових особистостей, кожна особистість має свою структуру. Однак є багато спільного, що дає змогу виділити структуру особистості взагалі.

Структура — це будова, ціле в єдності компонентів. З яких же компонентів складається структура особистості? Як вона побудована? Розглянемо відповіді на ці запитання представників різних наукових напрямів.

2.1. Фрейдизм

Відомі дві структури особистості, висунуті засновником цього напрямку, австрійським психіатром З. Фрейдом, — рання та пізня. Спочатку він вважав, що психіка складається з свідомості, несвідомого та передсвідомого. На його думку, лише невеликий обсяг психічних явищ доступний усвідомленню. Ті ідеї, спогади, почуття, мотиви, які ми активно усвідомлюємо, належать до **свідомості**. Проте процеси, які здійснюють найсильніший, за Фрейдом, вплив на людську поведінку, залишаються поза свідомістю. Вчений уподібнював свідомість верхівці айсберга. Нижче видимої верхівки лежить несвідоме, що містить у собі невиявлені бажання, пристрасті, амбіції, секрети. Справжнє вивчення особистості має проникати під поверхневі прояви. Деякі з наших думок, наприклад, недавні спогади, можуть бути як тимчасово виключені зі свідомості, так і легко поновлені. Такі доступні для усвідомлення психічні процеси З. Фрейд називав **передсвідомими**. Приміром, зараз ви можете і не думати про те, як вас звать чи де ви були вчора, але з найменшим зусиллям ви можете пропустити цю інформацію у свідомість. Інші змісти нашої психіки можуть не бути за звичайних обставин переведені до свідомості. Вони складають таємничу сферу несвідомого.

Наведена модель структури особистості натрапила на труднощі, які відчув сам автор. Згодом він замінив її на знамениту модель,

описану в 1923 р. у праці "Я і Воно", висунувши теорію динамічної взаємодії трьох компонентів особистості: id, ego та super-ego.

Найнижчий шар — *Воно (id)* — це система біологічних потреб у фізичних задоволеннях, резервуар усіх психічних енергій та природжених інстинктів життя і смерті, про які йшлося вище. *Воно* повністю відірване від зовнішньої реальності, сфокусоване на власному задоволенні, незважаючи на наслідки. Дії *id* підпорядковані принципу задоволення.

Друга частина особистості — *Я (ego)* — розумна, раціональна, відповідає за адаптацію до середовища. Її дія підпорядкована принципу реальності, що стримує бажання *id* доти, доки не буде знайдений слухний прояв для задоволення. Основна функція ego — захищати *Воно* і забезпечувати йому безпечне задоволення. На відміну від несвідомого *id*, *ego* зберігає тісні зв'язки зі свідомістю, хоча виконує і несвідомі функції. *Я* також контролює систему органів сприймання та руху.

Воно є природжене, наявне від народження. *Я* починає розвиватися протягом першого року життя через досвід взаємодії з реальністю. Пізніше, із соціалізацією дитини, засвоєнням суспільних цінностей, засновується третє силове поле особистості — *понад-Я (super-ego)*. Цей компонент уособлює голос моралі, нагороджує людину за добрі дії та карає за погані. *Понад-Я* складається з ідеалу *Я* (стандарту і моральні норми, які особа вважає правильними) і з сумління (внутрішній голос, який з'являється тоді, коли людина чинить неправильно). Дії *понад-Я* здебільшого несвідомі. З. Фрейд відзначав, що певний аспект *super-ego* є жорстоким та дикунським, а це вказує на його корінь в несвідомому. Прояви *понад-Я* підпорядковані ідеалістичному принципу, котрий полягає в додержанні етичних норм. Ця частина має багато спільного з *id* — обоє позбавлені контакту з реальністю.

Отже, *super-ego* вимагає від індивіда чогось нереалістичного, щоб він робив те, що вважається правильним, незалежно від наслідків.

Які стосунки складаються між цими компонентами структури особистості? Через асоціальну та пристрасну природу *id* майже безперервно перебуває у конфлікті з *super-ego*. *Ego*, спіймане між ними, намагається пристосуватися до реальності і знайти шляхи ефективного компромісу між цими безкомпромісними складовими. Можна проілюструвати цю взаємодію таким випадком. Банківський працівник наприкінці робочого дня знаходить в сейфі "зайві" гроші. *Id* нашіптує: "Візьми їх, ніхто не помітить. Для банку це мізерна сума. Подумай, які радощі ти зміг би собі дозволити". "Неприємність в тому, — заперечує *ego*, — що тебе можуть викрити і ти втратиш роботу". "Ти навіть думати не можеш про те, щоб взяти чужі гроші!" — протестує *super-ego*. — "Ганьба! Ти повинен їх лишити на місці". Звичайно, взаємодія між трьома складовими не завжди така проста і прямолінійна, проте цей приклад передає загальну тенденцію.

Коли конфлікт буває досить суворим, компроміс між *Воно* і *понад-Я* неможливий. Тоді у *Я* з'являється могутній мотив захищатися від конфлікту таким чином, щоб зробити його неусвідомленим. Процес утримання болючих травматичних думок та почуттів на відстані від свідомості називається *захистом*. Думки, від яких захищається людина, впливають на неї не прямо, а опосередковано. Те, що блокується від прямого вираження, піддається заміщенню. Наприклад, агресивні імпульси заміщуються спортивним азартом, що проявляється на змаганнях, а не в прямому вираженні — в бійці чи на війні. Коли таке заміщення сягає високої суспільної або культурно схвалюваної мети, як у витворах науки чи мистецтва, це називається *сублімацією*.

3. Фрейд вважав, що задля блага цивілізації сексуальні та агресивні потяги можуть і мають бути сублімовані у належній

конструктивній формі [36].

2.2. Неофрейдизм

Дещо інакше уявляють собі структуру особистості представники неофрейдизму. Найвизначніший з них німецький вчений, Е. Фромм встановив існування типів соціального характеру: **рецептивного, експлуататорського, накопичувального і ринкового**. В основі кожного з них лежить своєрідний психологічний механізм, за допомогою якого індивід вирішує проблему існування — мазохізм, садизм, деструктивізм і конформізм. Е. Фромм називав ці механізми також захисними реакціями на загрозливу ситуацію. Вони виявляються у неможливості людини реалізувати свою людську суть в даному соціальному середовищі.

При мазохізмі та садизмі людина набуває ілюзію власної ідентичності, добровільно підкоряючись або, навпаки, пануючи над кимось або чимось. Так, дитина батька-тирана може захистити себе, пристосувавшись шляхом беззаперечної покори і виробивши захисний механізм, що згодом може призвести до мазохізму. Ставши дорослою, така людина буде знаходити "задоволення" у підкоренні чоловіку чи дружині, начальнику, політичному діячеві, які замінили собою авторитетну фігуру батька. Такий суб'єкт буде "під п'ятою", стане гвинтиком у великому механізмі. Дитина ж, яка "постала" проти деспотизму батьків, може знайти садистське задоволення у пануванні й домінуванні над іншими в тому, щоб мучити людей.

Почуття непевності, безсилля, безпорадності перед обличчям екзистенціальної проблеми людина може компенсувати деструктивізмом, тобто прагненням руйнувати те, що їй здається зовнішньою причиною її тривожного внутрішнього стану. Це — засіб позбутися почуття власного безсилля перед світом через знищення.

Такий механізм наближається до інстинкту смерті у концепції З. Фрейда.

Автоматичний конформізм виявляється у разі, коли суб'єкт, рятуючись від почуття самотності і безсилля, починає засвоювати зразок особистості чи характер, необхідний суспільству. Людина стає такою ж, як усі, втрачає свою індивідуальність. Думки і почуття замінюються псевдодумками і псевдопочуттями. Прагнення до конформізму цілком несвідоме і визначає поведінку не лише окремої особистості, а навіть цілих соціальних груп.

Різноманітні зовнішні чинники — соціальні, культурні, економічні, політичні — це пускові механізми, які впливають на людину лише спочатку. Згодом розгортається автоматична дія внутрішніх психічних механізмів. Отже, не суспільні умови визначають внутрішню психічну динаміку, а дія психічних механізмів породжує суспільні явища. Соціальні умови певного суспільства викликають переважання відповідного типу характеру, властивого більшості членів даного суспільства. Оскільки кожна з орієнтацій характеру є особливим апаратом соціальної адаптації індивіда до суспільства, специфічною реакцією на соціальні умови, за яких неможлива реалізація потенцій людською природою, оскільки кожна з них не розв'язує проблему людського існування, а тому є непродуктивною.

Непродуктивна орієнтація є орієнтація на володіння, на те, щоб мати, набувати, накопичувати. Вона протистоїть продуктивній орієнтації на буття, на те, щоб бути, тобто оновлюватися, зростати, любити, віддавати. Орієнтація на буття своїми передумовами має незалежність, свободу, наявність критичного розуму, її основна риса — це активність. Не в розумінні зовнішньої активності, зайнятості, а в осягненні внутрішньої активності, продуктивного використання своїх можливостей [37].

2.3. Трансактний аналіз (Е. Берн)

Теорія Его-станів Е.Берна [5] ґрунтується на трьох елементарних положеннях:

- 1) кожна людина була колись дитиною;
- 2) кожна людина мала батьків чи дорослих людей, які її виховували;
- 3) кожна людина зі здоровим мозком здатна адекватно оцінювати навколишнє середовище.

З цих положень випливає уявлення про особистість людини, що містить три компоненти, три особливі функціональні структури, еґо-стани: “Дитина”, “Батько” і “Дорослий”.

“Дитина” — це збережені (зафіксовані) переживання минулого, в основному дитинства (звідси назва “Дитина”). Отже, Дитина — це вчинки, поведження і думки людини, що були у неї колись, у дитинстві. Цей Еґо-стан характеризується інтенсивними емоціями, які можуть вільно або виражатись, або стримуватись відповідно до ситуації. Тому ми говоримо про два типи: “Дитина — Природна, чи Вільна і Дитина Адаптована”. Природна Дитина — це стан спонтанності, творчості, грайливості, незалежності. Для нього характерні: природний вихід енергії, природність самовираження, безпосередність спонукань, імпульсивність, пошук пригод, гострих переживань, ризику. Особлива характеристика цієї форми Дитини — інтуїція і мистецтво маніпулювання іншими людьми. Іноді цю форму поведження виділяють в особливе створіння, назване Маленьким Професором.

Вплив дорослих, які виховують дитину, обмежуючи її самовираження, вводячи поведінку в рамки соціальних вимог, формує Адаптовану Дитину. Такого роду адаптація може призвести до втрати здатності до внутрішньо достовірних почуттів, проявів допитливості, здатності відчувати і викликати любов, до заміни власних почуттів і

думок людини на очікуванні від нього почуття і думки. Це може бути повне прийняття розпоряджень батьків і реалізація запропонованих ними поведінки і почуттів, пов'язане з прагненням умиротворити їх, догодити їм з почуттями страху, провини і сорому. Це може бути і відхід у себе, стан відчуження, пов'язані сором'язливістю — прагненням відгородитися від інших людей, виставити перед іншими заслін, фасад; це — почуття образи і досади. Нарешті, це може бути бунт, відкрите протистояння батьківським розпорядженням. Ця форма поведінки виражається в негативізмі, неприйнятті будь-яких правил і норм, у почутті гніву і збурювання. В усіх цих трьох формах Адаптована Дитина функціонує як відповідь на вплив внутрішнього Батька. Рамки, внесені Батьком, нав'язані ззовні, далеко не завжди раціональні й нерідко заважають нормальному функціонуванню.

Его-стан “Батько” — збережені усередині нас, усередині нашої психіки значимі інші люди. Найбільш значимими для більшості людей є батьки, звідси назва цього Его-стану. “Батько” містить не просто спогади і образи значимих інших, це як би вкладені в нас інші люди зі своїм голосом, виглядом, поведінкою, характерними жестами і словами і т.д., — як вони сприймалися тоді, у дитинстві. “Батько” — це наші переконання, вірування і заборони, цінності й установки, багато з яких ми сприймаємо як свої власні, прийняті нами самими, тоді як насправді вони “внесені” ззовні за допомогою включення усередину значимих для нас людей. Тому Батько — наш внутрішній коментатор, редактор і оцінювач. Точно так само, як фіксуються різні стани в “Дитині”, у Его-стані “Батько” “вкладаються” різні значимі для нас люди. Дорослі виявляють стосовно дитини дві основні форми впливу:

тверді вказівки, заборони тощо;

прояв турботи, доброти, заступництва тощо.

Перший — Батько, Який Контролює, а другий — Батько, Який Піклується.

Батькові, який контролює, важлива низка симпатій, нездатність співчувати, співпереживати іншому, догматичність, нетерпимість і критичність. Така людина бачить причину невдач винятково поза собою, перекладає відповідальність на інших, але водночас вимагає виконання твердих норм і від самого себе. Батько, Який Піклується, захищає, піклується і турбується про інших, підтримує і заспокоює оточення (“Не треба хвилюватися”), втішає і підбадьорює їх. Але в обох цих формах Батько припускає позицію зверху: і Батько, Який Контролює, і Батько, Який Піклується, вимагає від іншого бути Дитиною.

Нарешті, третій Его-стан — Дорослий — відповідає за раціональне сприйняття життя, об’єктивну оцінку реальності, що характерно для дорослої людини; звідси і назва — Его-стан. Дорослий, спираючись на розумову діяльність і використовуючи набутий досвід, приймає рішення, виходячи з ситуації, що існує зараз, у даний момент, тепер. Він втілює об’єктивність, організованість, приведення усього в систему, вірогідність, опору на факти. Дорослий діє на зразок комп’ютера, досліджуючи й оцінюючи наявні імовірності й альтернативи, і ухвалює усвідомлене, раціональне рішення, доцільне в даний час і в даній ситуації. У цьому відмінність Дорослого від Батька і Дитини, орієнтованих на минуле, які відтворюють ситуацію, які переживалися особливо яскраво (Дитина), чи фігуру вихователя дорослого (Батько). Функцією Его-стану Дорослого є перевірити усе закладене в Батька і Дитину, зіставивши це з фактами (перевірка реальністю). Его-стан Дорослий називають менеджером особистості.

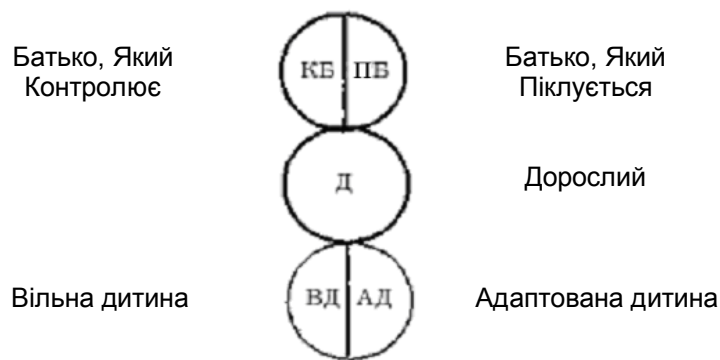

Схема функціональної структури особистості
у трансактному аналізі

2.4. Гуманістична психологія

Гуманістична психологія розглядає особистість як певне психологічне утворення, яке виникає у процесі життєдіяльності у суспільстві, як продукт розвитку людського досвіду. Особистість має своє ставлення не лише до дійсності, а й до самої себе. Виходячи із фроммівської орієнтації на буття, фундатор гуманістичної психології А. Маслоу висунув положення про найважливішу людську потребу в самоактуалізації, самореалізації. Він відкрив і дослідив особливий тип особистостей, які уособлюють в собі цю потребу. Це — самоактуалізовані особистості, вони мають особливу структуру, що істотно відрізняється від структури звичайних особистостей. Їм притаманні такі риси:

1) **ефективне сприймання реальності** та зручне ставлення до неї. В усіх сферах життя ці люди вбачають складну й заплутану реальність точніше і правильніше, ніж інші, їхні прогнози на майбутнє часто виявляються коректними, вони менше пов'язують їх зі своїми бажаннями, потягами, страхами, не бояться невідомого, а приймають його;

2) **приймання самих себе, інших людей, світу.** Вони сприймають власну природу такою, якою вона є, а не такою, якою вони

хотіли б її бачити. Свої недоліки такі люди визнають без тривожності. У них відсутні захисні реакції, маски, пози, штучність. Вони не прагнуть справити на когось враження;

3) **спонтанність, простота, натуральність**, завдяки яким люди проходять крізь умовності з добрим гумором та елегантністю, внутрішньою неконвенціональністю. Ці люди мають власний відносно автономний етичний код. Поверховий спостерігач може розцінити їх поведінку як аморальність, адже вони можуть порушити не лише умовність, а й закон: відмовитися брати участь у війні, не зріктися друзів чи родичів — “ворогів народу”. Насправді це дуже моральні люди, хоча їхня мораль не схожа на загальновизнану, їхня мотивація — це не мотивація недоліку, а мотивація зростання. Вони зростають у напрямі до досконалості, розвиваючи власний стиль;

4) **проблемна концентрація**, котра означає зосередженість та центрованість на проблемі, а не на собі (не егоцентризм). Люди з цією рисою не дуже заклопотані собою, у них є життєва місія, завдання, яке потрібно виконувати, вони живуть широкими довготривалими інтересами, універсальними цінностями. Вміють дивитися поверх дрібниць життя й цим полегшують існування собі та іншим;

5) **потреба в самотності**, тобто прагнення певної самотності дозволяє залишатися цілком поза битвою, не втручатися, не реагувати на особисте нещастя так сильно, як інші. З такою рисою люди здатні до самостійності, самокерування, здатні бути сильними, активними, відповідальними, рішучими суб'єктами власної дії, а не ляльками в чужих руках;

6) **автономність, незалежність від культури та оточення** зумовлюють волю, активність, самодостатність, незалежність у потребі до зростання. Такі люди залежать лише від власного розвитку, від внутрішніх ресурсів, вони досить сильні, щоб не залежати від думки інших. Слава, нагороди, престиж — це все менш важливе для них, ніж

розвиток і самоактуалізація;

7) **безпосередність оцінок**, завдяки якій люди здатні знову і знову одержувати наївне задоволення, навіть екстаз, від простих радощів життя, які набридли іншим;

8) **духовні переживання**, тобто суб'єктивні переживання, які А. Маслоу назвав піковими, сильні емоції, наведені у попередньому пункті, стають настільки всеохопними, що їх можна назвати духовними. Гострі пікові переживання відбуваються як величезної сили інтенсифікація тих переживань, в яких людина піднімається над Я. Такими є проблемна концентрація, самозабуття насолода музикою, мистецтвом, природою. Люди отримують натхнення від дійсно важливих життєвих цінностей. Жоден з них не відчуває подібної реакції од відвідування нічного клубу або гарної вечірки, чи отримуючи великі гроші;

9) **ототожнення з людством**, почуття спільності з ним. Самоактуалізовані особистості у ставленні до всіх людей відчувають велике почуття симпатії, любові, щирої потреби допомогти, неначе вони є членами великої родини. Психолог А. Адлер назвав це ставленням “старшого брата”;

10) **демократичні погляди**: доброзичливість, ставлення до кожного як до рівного незалежно від його класової приналежності, походження, освіти, кольору шкіри. Для таких людей неначе не існує цих відмінностей. Вони можуть учитися у будь-кого: хто б він не був — лише було б чому навчатись. Вони прагнуть висловити повагу будь-кому, просто тому, що це — людина;

11) **міжособові стосунки глибокі і всеохопні** — тобто велика самовіддача, якнайповніший вихід за межі власного Я. Водночас — здатність різко судити тих, хто їх зрадив. Такі люди не терплять лицемірства, самозакоханості, але не оприлюднюють своїх справедливо низьких оцінок. Ворожість у них ситуативна, не є рисою

характеру;

12) **філософське, не вороже, почуття гумору** — передбачає негативне ставлення до сміху, що завдає людині шкоди, та до сміху зверхності й протесту проти влади. Цей гумор — філософський, реалістичний, бо він складається передусім із висміювання реальних недоліків. Він може набувати форми сміху над собою без мазохістського чи клоунадного відтінку. Якщо судити кількісно, то люди, здатні до нього, здаються менш гумористами, ніж пересічні особистості. Вони не використовують анекдоти чи заготовлені жарти, їх гумор — це осмислений беззлісний спонтанний гумор, внутрішньо притаманний ситуації, неповторний в інших обставинах;

13) **працелюбність** зумовлює повагу до праці, прагнення до праці. Люди багато, інтенсивно працюють, одержуючи задоволення від роботи;

14) **творчість** кожної особистості проявляється власним унікальним способом; при цьому відкриваються притаманні лише їй здібності до творення та винахідливості;

15) **стійкість до впливу культури** проявляється у співіснуванні з культурою та опором її впливу, що підтримує певну внутрішню віддаленість від власної культури. Однак такій людині не властива незадоволеність культурою, вона здатна вибирати те, що вважає добрим, і не сприймати того, що є поганим, керуватися законами власного характеру, а не законами суспільства. А. Маслоу запитує: чи можна бути здоровим в недосконалій культурі? І відповідає: це можливо, доки культура толерантна до такого.

У цілому самоактуалізовані люди ближче до своєї видової спільності і до своєї унікальної індивідуальності. Їх система цінностей принципово відрізняється від системи звичайної людини, тому що є цілісною, єдиною. Учениця А. Маслоу, Е. Шостром вважала [38] актуалізатором навіть Ісуса Христа, позбавленого жодних людських

недоліків. Серед американської популяції кількість самоактуалізованих особистостей становить, за даними А. Маслоу, 1 %. Найяскравішими представниками він називав А. Лінкольна і Т. Джефферсона. Серед тих, хто наближається до цього типу — А. Ейнштейн, А. Швейцер, Б. Спіноза; вірогідні представники, досліджені іншими авторами: Й. Гете, Шолом-Алейхем, Дж. Вашингтон, Й. Гайди, К. Піссаро, П. Кропоткін, У. Уйтмен та ін.

2.5. Радянська психологія

Однією з найпопулярніших структур особистості, серед описаних радянськими авторами вважають структуру, розроблену К. Платоновим. У запропонованій ним динамічній функціональній структурі особистості наявний як координаційний, так і субординаційний принцип побудови. Виділення структури здійснено з виходом на види її формування. На основі співвідношення соціального та біологічного чинників у властивостях особистості виділено чотири ієрархічно співвіднесені підструктури: 1) спрямованість; 2) досвід; 3) індивідуальні особливості психічних процесів; 4) біопсихічні властивості [32].

Крім вказаних компонентів, вчений виділив у структурі особистості ще дві загальні інтегративні підструктури — *характер* та *здібності*. Вони пронизують усі ієрархічні рівні, вбираючи в себе якості з підструктур кожного виділеного горизонтального рівня. Одночасно кожна із загальних підструктур відображає певний обсяг, аспект поведінки особистості: стійкість прояву рис в різних видах діяльності (коли йдеться про характер) або в якомусь конкретному виді діяльності (коли йдеться про здібності особистості).

Спрямованість об'єднує мотиви і ставлення особистості, що проявляються як моральні властивості. Елементи структури

особистості (риси) переважно не мають безпосередніх природжених задатків (за винятком потягів та нахилів), а відображають індивідуально зумовлену суспільну свідомість. Спрямованість складається з таких форм, як потяги, бажання, інтереси, нахили, ідеали, переконання, світогляд. В цих формах проявляються і ставлення, і моральні якості особистості, і різні потреби. Ця підструктура формується вихованням.

Досвід об'єднує знання, навички, уміння, звички, набуті в особистому досвіді шляхом навчання, але з помітним впливом біологічно, навіть генетично зумовлених властивостей особистості. Іноді цю підструктуру називають індивідуальною культурою чи підготовленістю.

Особливості психічних процесів — підструктура, що містить у собі індивідуальні особливості окремих психічних процесів або психічних функцій, котрі розуміють як форми психічного відображення: пам'ять, емоції, відчуття, сприймання, мислення, почуття, воля.

Біопсихічні властивості — це темперамент, статеві й вікові особливості та патологічні, так звані органічні, зміни. Ці властивості набагато більше залежать від фізіологічних особливостей головного мозку, а соціальні впливи їх лише субординують та компенсують. Активність цієї підструктури визначається властивостями нервової системи [9].

Динамічна функціональна структура особистості (за К. Платоновим)

Підструктура	Підструктура підструктури	Співвідношення біологічного та соціального	Вид формуван- ня
1	2	3	4

Спрямованість	Переконання, світогляд, ідеали, прагнення, інтереси, бажання	Визначну роль відіграє соціальне, біологічного майже немає	Виховання
Досвід	Знання, уміння, навички, звички	Значно більше соціального	Навчання
Особливості психічних процесів	Увага, відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, воля, емоції, почуття	Значно більше соціального	Вправи
Біопсихічні властивості	Темперамент, ставі, вікові, фармакологічно зумовлені властивості	Соціального майже немає	Тренування

Отже, існують різні спроби визначення структури особистості: так звана психоаналітична модель динамічної взаємодії id, ego та super-ego; фроммівські захисні механізми (мазохізм, садизм, деструктивізм та конформізм); структура транскатної взаємодії Его-станів Дитини, Дорослого та Батька; структура самоактуалізованих особистостей за А.Маслоу; динамічна функціональна структура особистості за К.Платоновим.

3. ПРОЦЕС РОЗВИТКУ І ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Розвиток людини — це процес кількісних та якісних змін, який охоплює становлення людини в біологічному, психічному та соціальному плані. Він характеризується фізичними (морфологічними, біохімічними, фізіологічними), психічними змінами (появою новоутворень, нових механізмів, нових процесів, нових якостей),

розширенням та поглибленням взаємозв'язків різних властивостей особистості, новим рівнем функціонування психологічних стратегій рішень особистих, професійних, соціальних проблем, цілісністю, інтегративністю тощо.

Поняття “формування особистості” вживається в двох значеннях.

Перше значення — формування особистості як її розвиток, тобто процес і результат цього розвитку. Воно є предметом психологічного вивчення. Завданнями психологічного вивчення особистості є з'ясування:

1) того, що є (наявного, експериментально діагностованого, виявлюваного);

2) того, що може бути сформовано в особистості, яка розвивається в умовах цілеспрямованих виховних впливів. Це власне психологічний підхід до формування особистості.

Друге — формування особистості як її цілеспрямоване виховання (“проекування особистості”, за висловом А. Макаренка). Це власне **педагогічний підхід**, який передбачає необхідність з'ясувати, що і як має бути сформовано в особистості, щоб вона відповідала вимогам, які висувуються до неї суспільством.

Завдання психології — вивчити вихідний рівень сформованості особистих якостей у конкретних людей і в конкретних групах, з'ясувати результати виховної роботи, зокрема, що стало реальним, а що так і залишилось завданням; які фактичні перетворення особистості виявились, а які не виявились продуктивними й соціально цінними; як відбувався процес формування особистості (з якими труднощами довелось стикатися, наскільки він був успішним і т. ін).

Завдання педагогіки — визначити правильний підхід до процесу формування особистості, виявити, що має бути сформовано у процесі виховання, розробити ефективні прийоми і засоби реалізації

поставленої мети (наприклад, як сформувати принциповість, правдивість, доброту й інші важливі якості особистості).

Педагогічний і психологічний підходи до формування особистості нетотожні, проте являють собою нерозривну єдність.

Розглянемо **психологічний аспект** розвитку особистості.

3.1. Умови розвитку особистості

Одним із важливих моментів розкриття сутності людини є розуміння тих законів, за якими відбувається розвиток, розуміння його рушійних сил, джерел, закономірностей та етапів, ролі кризових періодів в житті людини, можливостей прискорення процесу розвитку тощо. Перше, з чим стикаються у вивченні психічного розвитку людини, це проблема співвідношення в ньому біологічного, соціального та психічного. Розглянуті теорії особистості поділяються за чотирма напрямками, які майже не пересікаються.

Представники *біогенетичного* підходу (фрейдизм, неофрейдизм) кладуть в основу розвитку особистості біологічні процеси дозрівання, стадії якого універсальні. Якщо представники цього підходу й говорять про роль соціального середовища, то лише як про умову для дозрівання заданих природою (генетично зумовлених) якостей та властивостей.

Представники *соціогенетичного* підходу (біхевіоризм, транзактний аналіз) повністю відкидають значення біологічних факторів і пояснюють процес розвитку людини через структуру суспільства, через способи соціалізації, взаємовідносини з оточуючими, тобто соціальна поведінка людини пояснюється через замкнуті в собі властивості середовища, до яких людина повинна пристосовуватися.

Представники *психогенетичної* теорії (гуманістична психологія, епігенетична психологія) трактують психічний розвиток як повністю спонтанний процес, не залежний ні від біологічного, ні від соціального. Такими самодетермінуючими психічними явищами можуть бути емоції, потяги, мотиви, пізнавальна сфера тощо. Психологічний розвиток трактується як процес, внутрішньо спричинений.

Представники *психології діяльності* (радянська психологія) вважали, що розвиток особистості відбувається в процесі залучення людини до різних видів діяльності. Ніде, окрім діяльності, людина не розвивається.

Проблема людського розвитку неспіввідносна за своєю складністю з будь-якою біологічною проблемою. Розвиток людини зумовлений взаємодією багатьох факторів: спадковістю, середовищем (біогенним, соціальним), вихованням, власним психічним життям, діяльністю людини. Ці фактори впливають на складну структуру розвитку не порізно, а разом.

Отже, які саме фактори та детермінанти визначають розвиток особистості?

біогенетичні фактори (спадковість, фізіологічний стан здоров'я);

матеріальні умови життєдіяльності (навколишнє середовище, засоби діяльності);

соціальні умови (суспільство людей, включеність у процеси соціалізації (навчання, виховання));

психічні умови (внутрішньо спричинена активність особистості).

Внутрішнім змістом розвитку особистості є вирішення таких суперечностей: між процесами збудження і гальмування нервової системи; в емоційній сфері — між задоволенням і незадоволенням, радістю і горем; між спадковими даними і потребами виховання (дитина-інвалід завдяки вихованню досягає певного рівня розвитку);

між рівнем розвитку особистості й ідеалом (оскільки ідеал завжди досконаліший за конкретного вихованця, він спонукає до самовдосконалення особистості) між потребами особистості та моральним обов'язком людини (щоб потреба не вийшла за межі суспільних норм, вона "стримується" моральним обов'язком людини, сприяючи формуванню здорових матеріальних і духовних потреб особистості) між прагненням особистості та її можливостями (коли особистість прагне досягти певних результатів у навчанні, а рівень її пізнавальних можливостей ще не достатній, для вирішення суперечностей їй потрібно посилено працювати над собою).

Отже, особистість у своєму розвитку активно взаємодіє з навколишнім середовищем.

3.2. Джерело розвитку особистості

Що є джерелом активності особистості людини з погляду різних теорій особистості?

Фрейдизм. Згідно з поглядами психоаналітиків, людина активна в результаті прояву інстинктивних спонукань (успадкованих від тварини), які належать до складу *Воно*. Статевий інстинкт та інстинкт агресії характеризуються значною енергетичною силою. *Понад-Я* як сукупність моральних засад суспільства виконує роль цензора, який цензурує, оцінює, критикує дії людини. *Я* перебуває у конфлікті, оскільки вимоги *Воно* і *понад-Я* несумісні. Тому *его* постійно звертається до несвідомих захисних механізмів, які утримують травматичні емоційно заряджені думки на відстані від свідомості. Отже, свідомість, за З. Фрейдом, виявляється не тільки нездатною контролювати сферу несвідомого, а й сама перебуває під визначальним впливом останньої. Сам З. Фрейд користувався такою

аналогією: “Можна порівняти стосунки між *Я* та *Воно* із стосунками між вершником та його конем. Кінь постачає рушійну енергію, а вершникові належить право визначати мету й напрямок руху свого сильного коня до неї. Проте частіше у відносинах між *Я* і *Воно* ми натрапляємо на картину менш ідеальної ситуації, коли вершник буває змушений спрямовувати свого коня у напрямку, в якому той сам хоче йти” [36].

Інстинкти, перебуваючи у сфері несвідомого, продовжують керувати поведінкою особистості, перевтілюючись, сублімуючись у різні форми людської культури та продукти діяльності людини. У сфері несвідомого інстинктивні потяги залежно від свого походження об’єднуються, у різні комплекси, які становлять, на думку фрейдистів, справжню причину активності особистості. Універсальним комплексом вважається едіпів комплекс. Його назва походить від стародавньої грецької легенди про царя Едіпа, котрий вбив свого батька й одружився з матір’ю. З цієї легенди запозичена подвійна тема кровозмішення і батьковбивства. Суть едіпового комплексу полягає у несвідомому сексуальному потягу до одного з батьків протилежної статі, у ревнощах щодо іншого з батьків та у бажанні усунути його чи її як суперника.

Одним із завдань психоаналізу виступає виявлення несвідомих комплексів, сприяння їх усвідомленню, що знімає можливість внутрішніх конфліктів та порушень. У цьому і полягає метод психоаналізу.

Інакше кажучи, активність тлумачиться як біологічна природна сила, аналогічна інстинктам тварин й протиставлена суспільству. Функція останнього зводиться лише до обмеження та цензурування потягів.

Неофрейдизм. Відвертий біологізм З. Фрейда та його прагнення пояснити активність лише сексуальними спонуканнями зустріли

заперечення багатьох його послідовників, що стало однією з причин зародження неофрейдизму (А. Карднер, Е. Фромм, К. Хорні та ін.). В інтерпретації активності особистості неофрейдисти відмовилися від пріоритету сексуальних потягів і відійшли від відвертої біологізації активності. На перший план була висунута залежність особистості від середовища: оточення проєціює на особистість свої найважливіші якості, що стають формами активності. Розглянемо, наприклад, концепцію любові Е. Фромма, яку він розуміє як рушійну силу активності.

Е. Фромм вважав любов кінцевою й реальною потребою кожної людської істоти, яка є єдиною розумною і здатна відповісти на проблеми людського існування [37]. Суспільство, яке перешкоджає любові, має врешті загинути від власного протиріччя з основними потребами людської природи. Любов дає людині можливість подолати почуття ізоляції, самотності. Любов — єдина активна сила, споконвіку закладена в людині, яка чекає свого визнання та звільнення із “в’язниці” утиснутого несвідомого.

Вчений виділив шість форм любові: 1) материнська; 2) батьківська; 3) до батьків; 4) братська; 5) еротична; 6) до Бога. Всі вони, за Е. Фроммом, одночасно існують у несвідомому і є частиною спадщини, якою володіла людина в раю до гріхопадіння.

На відміну від поширеного уявлення про те, що головне в любові — зустріти достойний об’єкт, Е. Фромм вважав, що йдеться про здатність любити, яку можна розвивати.

Способами розв’язання проблеми відчуження, роз’єднання та самотності можуть бути або симбіоз, або любов. Симбіоз у різних його формах — це незріла любов за типом садистсько-мазохістського підкорення. Такий союз не приймає рішення, він позбавлений ризику і плекає ідолопоклонство. Особистість втрачає себе, підкоряючись іншій, частиною якої вона себе вважає. Садизм — форма єднання,

коли відбувається перетворення іншого на частину себе, піднесення себе за його рахунок. Це злиття без єдності.

Зріла любов — любов з розкритими руками — це, на противагу симбіозу, цілісність із збереженням індивідуальності кожного.

Любов — конструктивна форма подолання екзистенціальної самотності, вона пов'язана із потребою віддавати, а не лише брати. У способі буття, орієнтованому на володіння (щоб “мати”), — коли ти даєш, не беручи, — це означає бути ошуканим. У разі орієнтації на буття (щоб “бути”), при справжній любові давати — це жити, збагачуватися. Поділившись з іншим тим, що у неї є, особистість зустрічає відгук, який повертається до неї, збагачує у гуманістичному розумінні.

Любов передбачає стан творчості, ознаками якого є дбайливість, відповідальність, повага та знання.

Дбайливість проявляється у зацікавленості життям та розвитком того, до кого ми відчуваємо любов.

Відповідальність (responsibility) — це не покладений іззовні обов'язок, а добровільна потреба, це здатність і готовність відповісти (ability to respond).

Повага — це не страх, а здатність бачити людину такою, якою вона є, усвідомлення її унікальності. Повага можлива лише за наявності власної незалежності. Любов — дитя свободи, а не насильства.

Знання не обмежується поверховим рівнем. Воно можливе тоді, коли людина переступає межі власного інтересу і прагне зрозуміти іншого у його справжніх прагненнях.

Справжня любов — це творче начало, постійне прагнення до розвитку, до того, щоб зробити людину щасливою. Еґоїст, на думку Е.Фромма, не любить себе. Він просто зосереджений на собі, увійшов всередину себе і нездатний любити. Любов до себе — це інший прояв

любові до людей, вони взаємопов'язані. Концепція любові Е. Фромма — гімн любові до себе.

Психічні потреби людської природи стверджуються і підносяться Е. Фроммом у ранг природжених потреб. Вони виступають не лише як рушійні сили історії людства, а і як мета, суть якої полягає у встановленні в майбутньому нової гармонії людини з природою, з іншою людиною та із самою собою на основі повного розуміння і реалізації людської суті. За певних історичних умов одна частина цих потреб і потенцій реалізується, інша ж залишається непробудженою. Реалізація потенцій становить, на думку Е. Фромма, зміст кожної окремої особистості й усієї історії.

Гуманістична психологія. Основним джерелом людської активності, згідно з концепцією психолога А. Маслоу, виступає безперервне прагнення людини до самоактуалізації, до самовираження, яке має такі функції:

гуманістичну, тобто потребу нести людям добро, і тому за своєю суттю людина добра;

самоактуалізаційну, тобто зобов'язання бути тим, ким вона може стати, а також виконання своєї місії з використанням усіх можливостей та здібностей.

Потреба у самоактуалізації з'являється у здорових людей. Вона, є вершиною в ієрархії потреб.

Піраміда потреб
(за А. Маслоу)

Якщо умови життя заважають самоактуалізації, відбувається конфлікт між особистістю та суспільством, і ця незадоволеність породжує неврози. Незадоволеній людині-невротичу світ здається місцем, повним небезпеки, джунглями, ворожою територією, населеною тими, які або можуть панувати над нею, або над якими може панувати вона сама. Система цінностей такої особистості — це система необхідностей, яку організують і в якій переважають потреби у безпеці та в розмноженні. Задоволена ж, здорова особистість перебуває зовсім в іншому стані. Вона здатна ставитися до своїх потреб і до їх задоволення як до чогось даного, а тому може присвятити себе задоволенню більш високої потреби в самоактуалізації.

Оздоровлення суспільства, за А. Маслоу, іде не шляхом соціальних революцій, а шляхом оздоровлення особистостей, з яких воно складається.

Радянська психологія критикувала західні концепції особистості за те, що вони спрямовані на її самоудосконалення, а не на перетворення навколишнього світу. За концепцією психологів СРСР, на перший план висувалася орієнтація на зовнішні чинники, на зміни в світі, у процесі яких, в свою чергу, мала змінюватися особистість. Джерелом активності останньої вважали її потреби, які виникають під час діяльності, зокрема спільної.

Під активністю особистості один з провідних радянських учених А.Петровський розумів здатність людини до суспільно значущих перетворень довкілля, що проявляється у спілкуванні, спільній діяльності, творчості.

Потреби — це психічні явища, які відображають необхідність організму чи особистості у чому-небудь. Наявність певної потреби створюється порушенням рівноваги між організмом та середовищем (**біологічна потреба**) або між особистістю та суспільством (**соціальна потреба**). Потреби проявляються у відповідному стані психіки. Для

поповнення браку того, чого не вистачає, необхідні витрати сил шляхом активності.

У потребах тварини безпосередньо представлена природна річ як стимул активності. Спосіб поведінки для її задоволення нерідко запрограмований в інстинктах. У людини задоволення потреб виступає як цілеспрямований процес оволодіння різними формами діяльності. Людські потреби формуються у процесі виховання, приєднання до світу культури.

Отже, джерелом активності особистості з позиції психоаналізу виступає дія основних біологічних інстинктів життя і смерті; з позиції неофрейдизму — залежність особистості від середовища, (зокрема, на думку Е. Фромма, активною силою є любов); радянські психологи вважали джерелом активності біологічні та соціальні потреби особистості; на думку гуманістичних психологів таким джерелом є потреба у самоактуалізації.

Розплутати цей складний клубок біологічних та соціальних ниток, зрозуміти дійсний внесок природи, генетики, соціальних зв'язків, внутрішніх законів розвитку психічного у розвиток особистості, а значить, навчитися впливати та керувати її формуванням, можливо за умови вивчення та аналізу сутності та динаміки розвитку людини на різних етапах її життєвого шляху.

3.3. Етапи розвитку особистості

Розвиток особистості протягом життя представлений **епігенетичною теорією Е. Еріксона**, сутність якої відображає принцип “Все, що росте, має загальний план”. Розвиток особистості, за Е. Еріксоном, — це закономірна зміна етапів, на кожному з яких відбувається якісне перетворення внутрішнього світу, відносин та поведінки людини, в результаті чого вона як особистість отримує щось нове, характерне саме для даного етапу розвитку. Послідовність стадій

психічного розвитку особистості, за” Е. Еріксоном, — це результат біологічного дозрівання, проте зміст розвитку визначається тим, чого очікує від людини сім'я, суспільство. За Е. Еріксоном, будь-яка людина, до якої б культури вона не належала, проходить певні стадії розвитку — все залежить лише від тривалості її життя [40].

Е. Еріксон виділяє вісім стадій розвитку. Перехід від однієї стадії до іншої характеризується кризами. Криза — «як поворотний пункт», «момент вибору між прогресом та регресом, інтеграцією та затримкою». Цей вибір між двома полярними ставленнями до світу, до себе закріплюється в певних властивостях та якостях особистості [40].

I стадія (від народження до 1 року). На цій стадії формується базова довіра до людей, почуття безпеки існування у світі, на противагу почуттю недовіри до людей, відчуттю загрози, що йде від світу. Ознаки соціальної довіри у немовляти проявляються у легкому годуванні, глибокому сні, нормальній роботі кишковика. До перших соціальних досягнень належить готовність дитини без надмірної тривоги чи гніву, дозволити матері зникнути з поля зору, бо її існування стало внутрішньою впевненістю, а її появу можна передбачити. Саме ця постійність, неперервність та тотожність життєвого досвіду формує у маленької дитини початкове почуття власної ідентичності. Дуже велику роль на цій стадії відіграють матір, її любов, бажання та вміння задовольнити потреби дитини.

II стадія (від 1 до 3 років). Ця стадія характеризується формуванням та відстоюванням дитиною своєї автономії та незалежності на противагу сумнівам у собі та почуттю сорому. Боротьба почуття незалежності, самостійності, впевненості у собі проти сорому та сумніву сприяє встановленню співвідношення між здатністю співпрацювати з іншими людьми і наполегливістю та її обмеженнями. Наприкінці стадії виникає стійка рівновага між цими протилежностями. Вона буде позитивною, якщо батьки та близькі не занадто керуватимуть дитиною, не будуть гіперопікати її, придушувати її прагнення до автономії. Із відчуття

самоконтролю при збереженні позитивної самооцінки виникає стійке почуття доброзичливості та гордості, із почуття втрати самоконтролю і стороннього зовнішнього контролю з'являється стійка схильність до сумніву в собі та сорому.

III стадія (від 3 до 6 років). На цій стадії при нормальній лінії розвитку формуються ініціативність, активність і в одночас переживання почуття вини та моральної відповідальності за свої бажання. Дитина жадібно та активно пізнає навколишній світ, через гру проникає у світ дорослих відносин. На цьому етапі відбувається усвідомлення своєї статевої приналежності, виявляється прагнення зайняти місце батька (матері) у відносинах з батьками протилежної статі.

IV стадія (від 6 до 11 років). Ця стадія характеризується включенням дитини у нові соціальні зв'язки — вступом до школи. Формується любов до праці та вміння поводитися із знаряддями праці або почуття неспроможності, неповноцінності, нездатності, заздрості до інших дітей. Якщо за сприятливих умов значущість батьків для дитини відходить на другий план, то за появи почуття власної неадекватності вимогам школи сім'я знову стає притулком для дитини.

V стадія (від 11 до 20 років). У підлітковому та юнацькому віці з'являється почуття цілісного усвідомлення себе та свого місця в житті, відбуваються самовизначення і вибір професії, особистість окреслює свій життєвий шлях, формується «я» ідентичність, яка включає в себе відчуття стійкості та неперервності власного «Я», незважаючи на ті зміни, які відбуваються з нею у процесі її росту та розвитку. Негативний полюс — непевність у розумінні власного «Я» («дифузна ідентичність»), яка проявляється у регресії до інфантильного рівня і бажанні якомога довше відтягнути набуття дорослого статусу, стійкому почутті тривоги та ізоляції, постійному очікуванні чогось такого, що зможе змінити життя, страхів перед особистим спілкуванням, презирстві до визначених суспільних ролей, ірраціональному відданні переваги всьому іноземному («добре там, де нас немає»).

VI стадія (від 20 до 40 — 45 років). Для цієї стадії характерні встановлення дружніх зв'язків, пошук супутника життя, прояв почуття близькості до людей, задоволення особистим життям, реалізація в роботі на противагу почуттю відчуженості, самотності.

VII стадія (від 40 — 45 до 60 років). Цю стадію Е. Еріксон вважав центральною в житті людини. За нормальної лінії розвитку для людини характерні висока продуктивність праці, піклування про майбутнє покоління, *боротьба її творчих сил проти застою, стагнації, заскорузлості.*

На останній *VIII стадії* відбувається інтеграція результатів всіх попередніх фаз, формується мудре відношення до життя, яке зріла особистість сприймає, не впадаючи у відчай, не розчаровуючись у прожитому житті, у людях, у собі, не відчуваючи презирства до життя, бажання отримати від нього більше, ніж було отримано, без паралізуючого страху смерті, яка наближається.

Дана періодизація дає можливість людині зрозуміти себе та знайти співчуття до себе.

3.4. Механізми розвитку особистості

Вчені-психологи виокремлюють такі механізми розвитку:

зсув мотиву на мету: емоційне підкріплення, схвалення оточуючих у разі досягненні людиною цілі, під час демонстрації бажаної поведінки викликає багато позитивних емоцій. Психологічний комфорт, що його відчуває людина при задіянні нових засобів реалізації схваленої мети, сприяє висвітленню цих засобів як цілей. Отже, засіб стає метою. Наприклад: ввічлива поведінка є засобом встановлення доброзичливих стосунків між людьми. В результаті приємні емоції від встановлення контакту з іншою людиною, самі правила етикету, зумовлюють ввічливість як мету;

ідентифікація (ототожнення себе з ідеалом, наслідування зразкової поведінки, стратегії та тактики діяльності авторитетної, референтної людини). Цей механізм дає людині можливість розвивати у собі ті позитивні якості, що притаманні особистості, яка подобається, яку вона шанує. Людина ніби віддзеркалює світло, що іде від іншої людини, і починає сама світитись.

Перші ідентифікації відбуваються у дітей з батьками. Діти наслідують спочатку манери поведінки, а потім й особистісні риси батьків.

Механізм ідентифікації реалізується у три кроки:

на першому створюється модель, узагальнений образ для наслідування;

на другому, імітаційному, реалізується прагнення відтворення бажаної поведінки;

на третьому зростаюча особистість вносить свої перспективи у засвоєний зразок, коригує його та привласнює;

оволодіння соціальною роллю (у тому числі професійною). Цей механізм багато у чому схожий з механізмом ідентифікації, проте він відрізняється більшим ступенем узагальнення та мінімальною персоналізацією еталонової ролі. Він пов'язаний із поняттями: соціальна позиція і соціальна роль. Соціальна позиція – це функціональне місце, яке може займати людина. Головне – набути у цій позиції певні права. Сукупність соціальних позицій становить соціальну роль.

самореалізація – реалізація усіх потенційних можливостей особистості. Вчені (А. Маслоу та ін.) виділяють такі **шляхи самореалізації людини** протягом її життєдіяльності:

- 1) творча праця в радість;
- 2) власна життєва позиція – віра (у сенс життя, у Бога, у себе самого); свобода вибору (власне ставлення); любов (активна зацікавленість);
- 3) відповідальність за себе, своє життя;

- 4) незалежні, безпосередні переживання цінностей життя (ситуативна самореалізація);
- 5) Цілісність “Я” шляхом його усвідомлення;
- 6) Життя “тут – тепер – зараз”.

4. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА

4.1. Загальна характеристика студентського віку

Термін «студент» має латинське походження і в перекладі українською означає людину, що старанно працює, вчиться, тобто оволодіває знаннями.

Завдяки спільному виду діяльності — учінню, спільному характеру праці студенти утворюють певну соціально-професійну групу, провідною функцією якої є набуття відповідних знань та умінь в галузі вибраної професії, навичок самостійної творчої діяльності.

Другий період юності, на який припадає студентський вік, має специфічні закономірності й являє собою важливий етап у розвитку особистості. У цей період відбувається становлення фахівця, формування його світогляду, ідеалів, переконань. Студентські роки для молодої людини слід розглядати не тільки як підготовку до майбутньої професійної діяльності, а і як першу сходинку до зрілості. Відомий педагог К. Ушинський вважав період життя людини від 16 до 22 – 23 років найбільш вирішальним: “Тут саме завершується період утворення окремих низок (плетениць) уявлень, і якщо не усі вони, то значна їх частина групуються в одну мережу, досить широку, щоб надати вирішальну перевагу тому чи іншому уявленню у напрямі думок людини та її характеру” [7].

Студента як людину певного віку і як особистість можна розглядати у трьох якостях:

соціальної, яка зумовлена належністю студента до певної соціальної

(академічної) групи і виявляється через виконання ним функцій майбутнього фахівця;

психологічній, що являє собою єдність психічних процесів, станів і таких властивостей особистості, як характер, темперамент, спрямованість, здібності, від яких, власне, й залежать перебіг психічних процесів та виникнення психічних станів;

біологічній, що включає в себе тип нервової діяльності, будову аналізаторів, безумовні рефлекси, соматичний тип, психомоторику, фізичний стан тощо.

З огляду на викладене, дослідження якостей і можливостей студентів, їх вікових та особистісних особливостей слід проводити в усіх зазначених напрямках.

Відомий соціолог, психолог Ю.О. Самарин виділив ряд характерних рис та протиріч соціально-психологічного характеру, що спостерігаються у розвитку студентської молоді. Як зазначалося у цей період молода людина здійснює вибір професії, оволодіває нею і починає випробовувати себе в інших сферах життя, самостійно планує свої діяльність і поведінку, активно відстоює самостійність суджень і дій. У цьому віці формуються світогляд, етичні та естетичні погляди на основі синтезу наявних знань, життєвого досвіду, самостійних міркувань і дій. Багато що зі сфери теоретичних уявлень переходить у сферу практичних здійснень (кохання, шлюб, створення власної сім'ї). Проте через матеріальну залежність від батьків та необхідністю підкорятися існуючому в навчальному закладі розпорядку виникає економічне протиріччя між різноманітністю бажань і можливістю їх здійснення, яке студент іноді намагається розв'язати додатковим заробітком на шкоду основній навчальній діяльності.

Поєднання роботи з навчанням на стаціонарі створює ще одне протиріччя — надзвичайний дефіцит часу, який позначається або на якості учіння, або на сімейних взаємовідносинах, і врешті призводить до зниження інтенсивності інтелектуального та емоційного життя. Коли у

студента виникає вибірковий інтерес до тієї чи іншої галузі знань і виникає бажання заглибитися саме у цю галузь, ресурси часу виявляються недостатніми.

Наступне протиріччя полягає у хронічній нестачі часу на перероблення постійно зростаючого потоку інформації. Знаннями ж стає лише інформація, перероблена і засвоєна людиною. Отже, широта інформації часто вступає у протиріччя з глибиною її осмислення.

Існує ще одна особливість психічного розвитку студентів: якщо в середній школі навчання і виховання завжди випереджують розвиток, то у вищому навчальному закладі розвиток студентів іноді випереджує навчання і особливо виховання. Студентський вік співпадає з другим періодом юності. Для нього типовим є максималізм і категоричність оцінок, які не завжди свідчать про принциповість. Категоричність може виявлятися через неприйняття думок дорослих, особливо у взаємовідносинах з людьми похилого віку. За відсутності позитивного виховного впливу у молодих людей, які не мають ділових контактів з дорослими людьми, не виникає властивого зрілості почуття активності. В результаті вони можуть спрямовувати власну активність у антисоціальних напрямках, вступати в конфлікти з оточуючими. Американський психолог Р. Мей вважає, що переситившись вченою мудрістю своїх знань, студенти часто відчують потребу якимось чином “вибрикнути”. “Навряд чи вдасться утримати їх, — пише він, — але можна підказати, куди спрямувати свою бунтарську силу. Імовірно, на якомусь етапі кожна молода людина відчуває бажання повстати, “підняти дим коромислом”, заявити про себе як незалежну особистість, навіть якщо це дорого обійдеться їй та оточуючим. Це свідчить лише про життєву силу, що рветься назовні, енергію і потенційні можливості, про творче багатство інстинктивних потягів. Спроби дорослих утримати цей потік завдадуть більше шкоди, ніж користі. Правильніше — спробувати спрямувати цей потік у творче русло”. Враховуючи це, викладачі повинні бути мудрими і толерантними, вірити в студентів, спираючись у виховній

роботі на їх позитивні якості.

Вже на перших курсах студенти виявляють здатність до критичних міркувань, нерідко можна спостерігати їх скептично-критичне та іронічне ставлення до ряду викладачів, до режиму вищого навчального закладу. Гостра критика інших людей часто поєднується у студентів з не менш гострою самокритикою. Але самооцінка в них є суперечною і часом не реалістичною. Вона здійснюється шляхом порівняння ідеального і реального «Я». Водночас образ Ідеального «Я» ще не ствердився і може бути випадковим, а реальне «Я» сприймається нечітко й ілюзорно. Це спричиняє внутрішню невпевненість у собі, часто супроводжувану зовнішньою різкістю та розв'язністю.

Дослідження психологів показали, що в другий період юності розвиток таких важливих для навчання психічних процесів, як мислення, пам'ять, увага відбувається нерівномірно. Особливо помітні «спади» і «підйоми» у розвитку мислення і пам'яті. «Підйоми» у розвитку мислення припадають на вік 20, 23 і 25 років. «Спади» спостерігаються у 22 і 24 роки. «Підйоми» у розвитку пам'яті припадають на 18, 21 і 23 роки, «спади» — на 22 і 24 роки. Отже, існує тимчасова розбіжність «підйомів» і «спадів» у розвитку пам'яті і мислення. Зміни в пам'яті ніби підготовляють зміни в розвитку мислення.

У віці від 18 до 21 року рівень уваги стабільний; пізніше коливання виражені більш інтенсивно. 19, 22 і 25 років — оптимальний вік для розвитку інтелекту. Наведені дані свідчать про суперечливий характер розвитку психічних функцій та інтелекту. Ця суперечливість не може не позначитися на успіхах у навчанні. Так, у 18-літньому віці студент може запам'ятати досить великий обсяг навчальної інформації, що збільшився на другому курсі (пам'ять у цей час досягає високого розвитку), але не може розумово опрацювати весь отриманий матеріал, оскільки мислення в цей час відстає від пам'яті. Цим, зокрема, можна пояснити нижчу успішність студентів на екзаменаційній сесії за третій семестр, ніж у перших двох.

Складні й нові завдання, що виникають перед студентом вже на першому курсі, вимагають чіткої організації навчального процесу, виховання навичок самостійної роботи з навчальною та науковою літературою, умінь самостійного розподілу часу між навчанням, побутом і відпочинком, а в багатьох випадках ще й підробітками. Наведений матеріал свідчить про необхідність урахування вікових змін у розвитку психологічних функцій в організації самостійної роботи студентів, яка має бути спрямована передовсім на осмислення навчальної інформації, а не тільки на її запам'ятовування.

Окремо слід зупинитися на проблемі адаптації першокурсників до навчання у вищих навчальних закладах. Різка зміна багаторічного стереотипу роботи, до якого звикли в школі юнак чи дівчина (динамічного стереотипу за І. Павловим), іноді призводить до нервових зривів і стресових ситуацій. Перебудова динамічного стереотипу у кожного студента проходить індивідуально і залежить як від типу його вищої нервової діяльності, так і від соціальних чинників. Серед головних труднощів, з якими стикаються першокурсники, психологи виділяють такі:

- негативні переживання, зумовлені виходом зі шкільного колективу;

- невизначена мотивація вибору професії, недостатня психологічна готовність до неї;

- відсутність навичок самостійної роботи, невміння конспектувати, працювати з науковою літературою, словниками, каталогами тощо;

- невміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки і діяльності, що посилюється відсутністю щоденного контролю з боку викладачів;

- пошук оптимального режиму праці та відпочинку в нових умовах, налагодження побуту та самообслуговування, особливо в разі переходу з домашніх умов до гуртожитку.

Як бачимо, зазначені труднощі не однакові за своїм походженням. Деякі з них мають об'єктивний характер, а інші зумовлені недоліками у

довузівській підготовці, а також у вихованні в школі та сім'ї. Отже, слід розрізняти дві складових адаптації студентів у вищому навчальному закладі:

професійну – пристосування до характеру, змісту, умов та організації навчального процесу, розвиток навичок самостійності у навчальній та науковій роботі;

соціально-психологічну – пристосування до академічної групи, налагодження взаємовідносин з одногрупниками, віднайдення власного стилю поведінки.

Адміністрація вищого навчального закладу, викладачі, студенти старших курсів мають сприяти включенню першокурсників у нові для них види діяльності та нове коло спілкування. Значну допомогу у вирішенні цих завдань можуть надати психологічні служби вищих навчальних закладів.

Коло інтересів студентів не обмежується тільки навчальним матеріалом, а простягається у галузі науково-дослідної, суспільно-політичної, трудової діяльності. Вони беруть активну участь в політичному житті України, діяльності органів студентського самоврядування, виступають з доповідями на студентських наукових конференціях, працюють на підприємствах різних форм власності. На останньому слід зупинитися більш докладно.

Нові умови життя і навчання змінили причини і форми включення студентів у трудову діяльність. Дослідження, здійснене фахівцями-психологами показало, що низька стипендія, функціональне безробіття батьків, неплатоспроможність організацій – спонсорів навчання студентів та інші негативні фактори змушують студентів стаціонару шукати всіляких можливих підробітків. Як результат, близько половини з них (50,5 %) включені у ті чи інші види трудової діяльності: малий бізнес, посередництво, збирання інформації, репетиторство, роботу на виставках тощо. Перелік мотивів студентів, що актуалізуються в процесі їх підробітків, а також частота вибору цих мотивів наведені нижче [30].

Мотиви трудової активності студентів

Що приваблює	Кількість працюючих студентів, %
Гроші	90,1
Спілкування з людьми	75,2
Цікава робота	70,3
Вільний графік роботи	67,3
Незалежність від батьків	62,4
На роботі я розвиваюсь як особистість	60,4
Робота пов'язана з моїм майбутнім	59,4
фахом	
Зручний час роботи	50,5
Різноманітність роботи	47,5
Сталість	38,6
Недалеко від дому	30,7

Змінилися й роботодавці. Найбільше робочих місць було надано студентам приватними фірмами та підприємствами – 52 %, частка робочих місць у державному секторі становила лише 12 %. Розв'язати проблему працюючих студентів у недалекому майбутньому покликане дистанційне навчання, мережа якого розширюється в Україні з кожним роком.

Описані особливості та протиріччя розвитку особистості молодої людини у вищому навчальному закладі мають важливе значення для студентів, які прагнуть глибшого розуміння своїх психологічних властивостей й враховування їх у плануванні навчання та інших видів діяльності.

4.2. Вікові особливості розвитку особистості студента

До вікових особливостей розвитку людини у студентському віці належать:

домінування потреб у спілкуванні, у досягненнях, в усамітненні;

під розвитку вищих психічних функцій (сприймання уваги, пам'яті, мислення, уяви, мовлення, емоцій, почуттів);
готовність до самостійного навчання;
активне формування індивідуального стилю життєдіяльності;
інтенсивний розвиток спеціальних здібностей;
формування “Я-концепції” на основі позитивного самоствердження;
фізичне вдосконалення (нарощення м'язової сили, пришвидшення реакцій, моторної спритності, зростання витривалості тощо);
затримка соціального становлення;
втрата фізичного здоров'я (гіпертонія, тахікардія, виразка шлунку, діабет, нервово-психічні порушення та ін.);
деструктивна поведінка.

Сучасний студент – це молода людина 18 – 25-річного віку. Це пізня юність або рання зрілість. Відсутність єдиного терміну вже свідчить про складність, неоднозначність психологічних характеристик цього періоду життя.

1. Студентський вік – це вік фізичного вдосконалення людини. Більшість спортивних рекордів встановлено саме у цьому віці.

На студентський вік припадає найвищий рівень таких показників, як м'язова сила, швидкість реакцій, моторна секретність, витривалість та ін.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, саме студенти характеризуються найгіршими показниками фізіологічних функцій у своїй віковій групі. Вони — лідери за кількістю хворих гіпертонією, тахікардією, на діабет, нервово-психічні порушення. Причини цього, як показують дослідження, полягають у тому, що під час навчання у вищій школі молоді люди переживають сильне психічне напруження, яке і руйнує здоров'я. Викладачам варто враховувати, що навантаження на психіку студентів особливо великі в періоди контролю та оцінювання. Крім того саме на цьому етапі викладачі припускаються грубої педагогічної помилки: негативну оцінку результатів навчальної діяльності студента переносять на оцінку його особистості в цілому. Інколи викладач прямо –

словесно, інколи опосередковано – за допомогою міміки, жестів, інтонацій дає зрозуміти студентів, що він безвідповідальний, нерозумний, ледар, нероба тощо. Негативні емоції, які переживає студент, руйнують стан його здоров'я.

2. Навчання у ВНЗ вимагає значних витрат часу та енергії, що призводить до деякої затримки соціального становлення студентів порівняно з іншими групами молоді. Цей факт породжує думку, що студент – соціально-незріла особистість, яка потребує постійної опіки та поблажливого ставлення.

Часто не усвідомлюючи цього викладач ставить уявну планку, яка обмежує рівень розвитку студента, зокрема такі його якості, як відповідальність, самостійність, ініціативність. Студент дуже чутливий до очікувань оточуючих, особливо викладачів, він несвідомо сприймає цю програму і, на жаль, внутрішньо її реалізує. (Людині властиво легко адаптуватися до знижених вимог). За таких умов здібності студента не тільки не розвиваються, а й часто деградують.

Ставлення педагога до студента як до соціально зрілої особистості, навпаки, ніби піднімає цю уявну планку, розкриває нові горизонти, тим самим спонукає особистість до розвитку, підсилюючи їх своєю вірою, внутрішньою підтримкою.

3. Студентський вік — це пік розвитку психологічних властивостей та вищих психологічних функцій: сприймання, уваги, пам'яті, мислення, мовлення, емоцій, почуттів. Цей факт дозволив Б.Г. Ананьєву зробити психологу, який досліджував вік (дорослості), висновок, що даний період життя є максимально сприятливим для навчання та професійної підготовки [2]. За дослідженнями відомого психолога Є.О. Клімова, під час навчання у вищій школі активно формується індивідуальний стиль діяльності молодшої людини. У пізнавальній діяльності розвивається абстрактне мислення, встановлюються глибинні зв'язки між різними царинами реального світу, формується узагальнена картина світосприйняття [7].

Якщо викладач мало розвиває названі здібності студента, то у нього закріплюється навик напівмеханічного запам'ятовування матеріалу, що призводить до удаваної ерудиції, гальмує розвиток інтелекту.

Комплексі дослідження фахівців свідчать, що у більшості студентів рівень розвитку таких інтелектуальних операцій, як порівняння, класифікація, визначення невисокий.

Викладачеві доводиться докладати значних зусиль, для подолання школярського ставлення студента до навчання: орієнтацію тільки на результат інтелектуальної діяльності та байдужість до самого процесу руху думки.

За даними досліджень, близько 62 % студентів підвищують показники свого інтелектуального розвитку у процесі навчання на першому – п'ятому курсах. Це, як правило стосується студентів із слабкими та середніми знаннями, а кращі студенти часто йдуть з університету з тим же рівнем інтелектуальних здібностей, з яким і прийшли. Основна здібність, яку повинен набути студент у вищій школі — це, власне, здібність вчитись. Це прямо впливає на професійне становлення молодого фахівця, оскільки визначає його можливості до безперервної освіти впродовж життя.

Засвоюваний набір знань постійно застаріває. Більш важливим є вміння самостійно здобувати знання, що ґрунтуються на творчому осмисленні. Особливо інтенсивно у студентському віці розвиваються спеціальні здібності. Студент вперше стикається з багатьма різновидами діяльності, які є складовими його майбутньої професії. Тому на старших курсах важливими є діалогові форми спілкування викладачів зі студентами (у процесі виконання курсових, дипломних робіт, практики). Передача “особистісного знання”, як правило, можлива тільки в діаді “викладач — студент”.

4. Емоційна сфера в студентському віці дещо врівноважується, “заспокоюється” після бурхливого розвитку та “бродіння” у підлітковому віці. Хоча деякі відголоси минулих “бурь” іноді дають про себе знати,

особливо у студентів із затримкою особистісного розвитку, які страждають на інфантилізм.

Часто у студентів можна спостерігати гіпетрофовану або абстрактну незадоволеність життям, собою та іншими людьми.

У разі неадекватного педагогічного впливу такі стани можуть стати причиною деструктивних тенденцій у поведінці. Залучаючи енергію цього емоційного стану на вирішення складного та значущого для студента завдання можна перетворити цю незадоволеність на стимул до конструктивної і плідної роботи.

Явний та підкреслений раціоналізм у спілкуванні викладачів зі студентами негативно впливає на розвиток емоційної сфери останніх у цілому. Тому викладачеві слід свідомо стежити за підтриманням балансу раціонального та емоційного стилю спілкування зі студентами.

У разі відсутності деякої, навіть штучно підсиленої, емоційної теплоти ефективність роботи викладача зі студентами може значно знизитися навіть за досить високого її змістовного рівня. Без цього у викладача можуть виникнути емоційні перевантаження, які підвищують труднощі знаходження правильної емоційної тональності у спілкуванні зі студентами.

5. Головна особливість другого етапу юнацького віку полягає в усвідомленні людиною своєї індивідуальності, неповторності в розвитку самосвідомості та формуванні образу “Я”.

Образ “Я” — це соціальна установка, ставлення особистості до себе, яка містить три взаємопов’язані компоненти: пізнавальний, емоційний та поведінковий.

За останні десятиріччя пік становлення самосвідомості зсунувся з вікового періоду 17—19 років на період 23—25 років. Становлення самосвідомості актуалізує появу важливих та суперечливих потреб юнацького віку — у спілкуванні, в усамітненні, у досягненнях та ін.

Потреба у досягненнях, якщо вона не задовольняється у основній для студента навчальній діяльності, закономірно переходить на інші

сфери життя — спорт, бізнес, соціальну суспільно-корисну діяльність, хобі або у сферу інших стосунків.

Людина обов'язково повинна знайти для себе царину успішного *самоствердження*, інакше їй загрожує “втеча у хворобу”, невротизація або відхід у кримінальне життя. Потреба у досягненнях часто входить у конфлікт з потребою у спілкуванні. Вирішення цього конфлікту на користь тієї чи іншої потреби веде до подальших особистісних змін.

Конфлікт може виникнути між потребою у досягненнях та пізнавальною діяльністю, яка задовольняється в ході творчої дослідницької діяльності, зважаючи на розрив у часі реальних зусиль та визнання успіхів у навчальній діяльності. Тут відповідальну роль відіграє викладач, який, виступаючи у ролі першого експерта, забезпечує “зворотний зв'язок” у його дослідницькій діяльності. Своїми оцінками він, приміром, може необережно згасити у студента будь-яку надію та, власне, бажання стверджуватись на ниві науки або ж підштовхнути його до вибору інших сфер життя для самоствердження та задоволення потреб у досягненні.

З соціального погляду дуже важливо, що студентський етап розвитку пов'язаний з формуванням відносної економічної самостійності, відходу від батьківського дому, формуванням сім'ї.

6. Психологічне та педагогічне благополуччя студента в оточуючому середовищі сприяє нормальному розвитку його особистості: не повинно бути істотної розбіжності між самооцінкою та оцінкою, отримуваною студентом від значущих для нього людей (референтної групи), до яких обов'язково повинен належати викладач.

Тільки у такому разі він зможе допомогти студенту у подоланні невідповідності самооцінки, очікуваної самооцінки та оцінки референтної групи.

5. ПСИХОДІАГНОСТИКА ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ

Опитувальник «Шкала локус-контролю» [17]

Тест дає змогу оцінити сформований у людини рівень суб'єктивного контролю над різноманітними життєвими ситуаціями. У його основу покладено дві принципові тези.

1. Люди відрізняються один від одного тим, як і де вони локалізують контроль над значущими подіями у своєму житті. Можливі два протилежні типи такої локалізації: екстернальний та інтернальний. Людина екстернального типу вважає, що події, які з нею відбуваються, є наслідком впливу зовнішніх сил — випадку, інших людей тощо і від неї не залежать. Людина інтернального типу вважає, що події, які з нею відбуваються, є результатом її власної діяльності. Будь-яка людина займає певну позицію на шкалі від інтернальності до екстернальності.

2. Рівень суб'єктивного контролю конкретної людини є постійним і визначає її поведінку в будь-яких ситуаціях.

Пристосування та поступливість властиві людям екстернального типу, а інтернали менш схильні підкорятися тиску інших і чинять опір, коли відчують, що ними маніпулюють. Люди інтернального типу краще працюють наодинці, екстернали – під контролем. Для отримання результату потрібно підкреслити або записати літери “а” чи “б”, які відповідають вашому рішення.

1. а. Діти потрапляють у біду тому, що батьки дуже часто карають їх.
б. У наш час неприємності з дітьми трапляються часто тому, що батьки дуже м'яко ставляться до них.
2. а. Багато невдач буває, коли не щастить.
б. Невдачі людей є результатом їх власних помилок.
3. а. Одна з головних причин неморальних вчинків у суспільстві, полягає у тому, що оточуючі примиряються з ними.
б. Завжди будуть неморальні вчинки, незалежно від того, наскільки старанно оточуючі прагнуть запобігти їм.
4. а. Врешті-решт до людей приходять заслужене визнання.

б. На жаль, заслуги людини часто залишаються невизнаними, незважаючи на всі її старання.

5. а. Думка, що викладачі несправедливі до учнів, є хибною.

б. Багато учнів не розуміє, що їхні оцінки можуть залежати від випадкових обставин.

6. а. Успіх керівників багато в чому залежить від вдалого збігу обставин

б. Здібні люди, які не стали керівниками, самі не використали своїх можливостей.

7. а. Хоч би як ви старалися, деякі люди не симпатизуватимуть вам.

б. Той, хто не зумів завоювати симпатії оточуючих, просто не вміє спілкуватися з людьми.

8. а. Спадковість відіграє головну роль у формуванні характеру і поведінки людини.

б. Тільки життєвий досвід визначає характер і поведінку людини.

9. а. Я часто відзначаю слушність приказки: «Чому бути — того не минути».

б. Мені здається, що краще прийняти рішення і діяти, ніж покладатися на долю.

10. а. Для добре підготовленого спеціаліста не існує такої події, як упереджена перевірка.

б. Навіть добре підготовлений спеціаліст часто не витримує упередженої перевірки.

11. а. Успіх є результатом старанної праці і мало залежить від везіння.

б. Щоб досягти успіху, треба не пропустити щасливого випадку.

12. а. Кожний громадянин може впливати на важливі державні рішення.

б. Суспільством керують люди, висунуті на відповідальні посади, решта мало що може зробити.

13. а. Будуючи плани, я завжди впевнений, що зможу їх здійснити.

б. Не завжди доцільно планувати далеко вперед, оскільки багато чого залежить від обставин.

14. а. Є люди, про яких упевнено можна сказати, що вони недобрі.

б. У кожної людини є щось добре.

15. а. Здійснення моїх бажань не пов'язане з везінням.

б. Коли не знають, як бути, підкидають монету. По-моєму, в житті це часто можна використовувати.

16. а. Керівником часто стають завдяки щасливому збігу обставин.

б. Досягнення певної керівної посади залежить від здатності керувати людьми, везіння тут ні до чого.

17. а. Більшість із нас не може впливати якимось суттєво на світові події.

б. Беручи активну участь у суспільному житті, люди можуть керувати подіями у світі.

18. а. Більшість людей не розуміє, наскільки їхнє життя залежить від випадкових обставин.

б. У дійсності не існує такої речі, як везіння.

19. а. Завжди слід бути готовим визнати свої помилки.

б. Як правило, легше не підкреслювати свої помилки.

20. а. Важко дізнатися, чи справді Ви подобаєтеся людині, чи ні.

б. Кількість Ваших друзів залежить від того, наскільки Ви приваблюєте до себе інших.

21. а. Зрештою, неприємності, які трапляються з Вами, урівноважуються приємними подіями.

б. Більшість невдач є результатом незнання, лінощів, відсутності здібностей або всіх трьох причин відразу.

22. а. Якщо докласти досить зусиль, то можна викоринити бездушність і формалізм.

б. Є речі, з якими важко боротися, тому бездушність і формалізм викоринити неможливо.

23. а. Інколи важко зрозуміти, з чого виходять керівники, коли

висувають людину на винагороду.

б. Винагорода залежить від того, як старанно людина працює.

24. а. Хороший керівник очікує від підлеглих, аби вони самі вирішували, що вони повинні робити.

б. Хороший керівник дає чітко зрозуміти, в чому полягає робота кожною підлеглою.

25. а. Я часто відчуваю, що мало впливаю на те, що відбувається зі мною.

б. Не можу повірити, що випадок або доля відіграють важливу роль у моєму житті.

26. а. Люди самотні через те, що не виявляють товариськості до оточуючих.

б. Не має сенсу добиватися прихильності людей: якщо ти їм подобаєшся, то подобаєшся.

27. а. Характер людини залежить головним чином від її сили волі.

б. Характер людини формується переважно у колективі.

28. а. Те, що зі мною трапляється, це справа моїх власних дій.

б. Інколи я відчуваю, що моє життя розвивається у напрямі, який не залежить від моєї волі.

29. а. Я часто не можу зрозуміти, чому керівники чинять саме так, а не інакше.

б. Зрештою, за погане керування організацією відповідальні самі люди, які в ній працюють.

Кожне співпадання з ключем коштує 1 бал. *Ключ:*

Екстернальність — 2А, 3Б, 4В, 5Б, 6А, 7А, 9А, 10Б, 11Б, 12Б, 13Б, 15Б, 16А, 17А, 18А, 20А, 22Б, 23А, 26Б, 28Б, 29Б.

Інтернальність — інші, крім 1АБ, 8АБ, 14АБ, 19АБ, 24АБ, 27АБ, які не означають нічого.

Висновок:

Високий показник ≥ 14 відповідає високому рівню суб'єктивного

контролю (інтернальності) над будь-якими значущими ситуаціями. Такі люди вважають, що важливі події в їхньому житті здебільшого є результатом їх власних дій, що вони можуть ними керувати, внаслідок чого відчують відповідальність за своє життя та долю.

Низький показник за шкалою відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю (екстернальності). Такі люди не бачать зв'язку між своїми вчинками і значущими для них подіями, не вважають себе здатними контролювати розвиток цих подій і вважають, що більшість із них є результатом випадку або дій інших людей.

Визначення типових способів реагування на конфліктну ситуацію [17]

За допомогою цього тесту можна виявити, наскільки людина схильна до суперництва та співробітництва в різних групах, прагне до компромісів, уникає конфліктів, чи навпаки намагається загострити їх, а також оцінити міру її адаптації до спільної діяльності.

Для отримання результату потрібно підкреслити або записати на аркуші літери «а» чи «б», які відповідають тому рішення, яке є, за вашою думкою, правильним.

1. а. Інколи я даю можливість іншим взяти на себе відповідальність за рішення спірного питання.

б. Замість того, щоб обговорювати те, у чому ми не згодні, я намагаюсь звернути увагу на те, з чим ми обидва згодні.

2. а. Я намагаюсь знайти компромісне рішення.

б. Я прагну уладнати справу, враховуючи інтереси іншої людини і свої власні.

3. а. Звичайно я наполегливо добиваюся свого.

б. Інколи я жертвую власними інтересами заради Інтересів іншої людини.

4. а. Я прагну знайти компромісне рішення.
б. Я намагаюсь не вразити почуттів іншої людини.
5. а. Улагоджуючи спірну ситуацію, я завжди прагну знайти підтримку іншої людини.
б. Я намагаюсь робити все, аби уникнути непотрібного напруження.
6. а. Я прагну уникнути неприємностей для себе.
б. Я завжди прагну добитися свого.
7. а. Я намагаюсь відкласти розв'язання спірного питання з тим, щоб згодом розв'язати його остаточно.
б. Я вважаю можливим у чомусь поступитися, аби досягти чогось іншого.
8. а. Як правило, я наполегливо прагну добитися свого.
б. Перш за все я прагну визначити зміст спірних питань.
9. а. Я думаю, що не завжди треба хвилюватися з приводу якихось суперечностей, що виникли.
б. Я докладаю зусилля для того, щоб досягти свого.
10. а. Я твердо прагну досягти свого.
б. Я намагаюсь знайти компромісне рішення.
11. а. Перш за все я намагаюсь чітко визначити зміст спірних питань.
б. Я прагну заспокоїти іншого і, головне, зберегти наші стосунки.
12. а. Я визнаю за краще не обирати позицію, яка може викликати суперечку.
б. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися із своєю думкою, якщо він також іде назустріч.
13. а. Я пропоную середню позицію.
б. Я наполягаю, щоб все було зроблено по-моєму.
14. а. Я повідомляю іншому свою точку зору і цікавлюсь його думкою.
б. Я прагну показати іншому логіку і перевагу моїх поглядів.
15. а. Я намагаюсь заспокоїти іншого і зберегти наші взаємини.
б. Я прагну зробити все необхідне для того, щоб уникнути

напруження.

16. а. Я намагаюсь не зачіпати почуттів іншого.

б. Як правило, я прагну переконати іншого у перевагах моєї позиції,

17. а. Як правило, я наполегливо намагаюсь досягти свого.

б. Я прагну зробити все, щоб запобігти непотрібного напруження.

18. а. Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.

б. Я дам іншому можливість залишитися із своєю думкою, якщо він іде мені назустріч.

19. а. Перш за все я намагаюсь визначити зміст спірних питань.

б. Я намагаюсь відкласти спірні питання для того, щоб із часом розв'язати їх остаточно.

20. а. Я намагаюсь негайно подолати наші суперечності.

б. Я прагну знайти найкраще поєднання переваг і втрат для нас обох.

21. а. Під час переговорів я прагну бути уважним до іншого.

б. Я завжди прагну до прямого обговорення проблеми.

22. а. Я намагаюсь знайти «середину» між моєю позицією та позицією іншої людини.

б. Я відстоюю власну позицію.

23. а. Як правило, я дбаю про те, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

б. Інколи я даю можливість іншим взяти на себе відповідальність за розв'язання спірного питання.

24. а. Якщо позиція іншого здається йому важливою, я прагну йти йому назустріч

б. Я намагаюсь переконати іншого піти на компроміс.

25. а. Я прагну переконати іншого у тому, що я маю рацію.

б. Під час переговорів я намагаюсь бути уважним до аргументів іншого.

26. а. Як правило, я пропоную середню позицію.

б. Я майже завжди прагну задовольнити інтереси кожного з нас.

27. а. Дуже часто я прагну уникнути суперечок.

б. Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.

28. а. Як правило, я наполегливо прагну досягти свого.

б. Улагоджуючи спірну ситуацію, я намагаюсь знайти підтримку в іншого.

29. а. Я пропоную середню ситуацію.

б. Вважаю, що не завжди потрібно хвилюватися через те, що виникають розходження.

30. а. Я намагаюсь не зачіпати почуттів іншого.

б. Я завжди обираю таку позицію у суперечці, щоб спільними зусиллями досягти успіху.

Ключ до тесту:

№ пор.	Суперництво	Співробітництво	Компроміс	Уникнення	Поступливість
1	2	3	4	5	6
1				А	Б
2		Б	А		
3	А				Б
4			А		Б
5		А		Б	
6	Б			А	
7			Б	А	
8	А	Б			
9	Б			А	
10	А		Б		
11		А			Б
12			Б	А	
13	Б		А		

14	Б	А			
15				Б	А
16	Б				А

1	2	3	4	5	6
17	А			Б	
18			Б		А
19		А		Б	
20	А	Б			
21		Б		А	
22	Б		А		
23		А		Б	
24			Б		А
25	А				Б
26		Б	А		
27				А	Б
28	А	Б			
29			А	Б	
30		Б			А

По кожному з п'яти розділів опитувальника (суперництво, співробітництво, компроміс, уникнення, поступливість) необхідно підрахувати кількість відповідей, які збіглися з «ключем». Отримані результати потрібно порівняти між собою для виявлення тих форм соціальної поведінки в ситуації конфлікту, до яких Ви найбільш схильні, а також тенденцій організації взаємин у складних умовах.

Тест для визначення потреби у досягненнях (ПД) [17]

Мета: визначити рівень потреби у досягненнях.

Тест містить твердження, які диференціюють студентів двох протилежних груп: з високим і низьким рівнем потреби у досягненнях.

Інструкція: в тесті міститься 22 твердження, які дають Вам змогу уточнити думки, інтереси і те, як Ви оцінюєте себе.

Якщо Ви згодні з твердженням напишіть поряд із ним "Так" якщо не

згодні — “Ні”. Жодних додаткових записів робити не слід. Заповнюючи аркуш для відповідей, майте на увазі, що твердження дуже короткі і не можуть містити всіх подробиць. Не гайте часу на обдумування, відповідайте швидко і обов’язково на кожне запитання. Поганих і хороших відповідей не існує.

1. Думаю, що успіх у житті залежить радше від випадку, ніж розрахунку.

2. Якщо втрачу улюблене заняття, життя для мене втратить сенс.

3. Для мене в будь-якій справі важливіший процес її виконання, ніж кінцевий результат.

4. Вважаю, що люди більше страждають від невдач на роботі, ніж від поганих взаємин між близькими.

5. На мою думку, більшість людей живе віддаленими цілями, а не близькими.

6. У моєму житті було більше успіхів, ніж невдач.

7. Емоційні люди мені подобаються більше, ніж діяльні.

8. Навіть у звичайній роботі я намагаюся удосконалити деякі її елементи.

9. Захоплений думками про успіх, я можу забути про пересторогу.

10. Мої батьки вважали мене лінивою дитиною.

11. Думаю, що причина моїх невдач – обставини, а не я сам.

12. Мої батьки дуже суворо контролювали мене.

13. Терпіння у мене більше, ніж здібностей.

14. Лінощі, а не сумніви щодо успіху змушують мене часто відмовлятися від моїх намірів.

15. Думаю, що впевнена в собі людина – це я.

16. Заради успіху я можу ризикувати, якщо навіть шанси не на мою користь.

17. Я не сумлінна людина.

18. Коли все йде добре, моя енергія підсилюється.

19. Якби я був журналістом, писав би радше про оригінальні

винаходи, ніж про пригоди.

20. Мої родичі часто не поділяють моїх планів.

21. Рівень моїх вимог до життя нижчий, ніж у моїх друзів.

22. Мені здається, що наполегливості в мені більше, ніж здібностей.

Опрацювання результатів: Піддослідний одержує по 1 балу, якщо відповів “Так” на твердження 2, 6, 7, 8, 14, 16, 18, 19, 21, 22, і “Ні” – на 1, 3, 4, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 20.

Сума балів говорить про рівень потреби у досягненнях:

до 10 балів – низький;

11 – 12 – нижче середнього;

13 – 14 – середній;

15 – 16 – вище середнього;

17 – 22 – високий.

Тест для визначення потреби у спілкуванні (ПС)[17]

Мета: виявити рівень потреби у спілкуванні.

Інструкція: Необхідно дати відповідь на всі твердження, які містить опитувальник. Якщо вони відповідають Вашому уявленню про себе, напишіть «Так», у протилежному випадку — «Ні».

1. Я одержую задоволення, беручи участь у різних святах.

2. Я можу вгамувати свої бажання, якщо вони суперечать бажанням моїх товаришів.

3. Мені подобається висловлювати комусь свою симпатію.

4. Я більше зосереджений на тому, щоб справляти вплив, ніж мати друзів.

5. Я відчуваю, що у мене чомусь більше прав стосовно своїх друзів, ніж обов'язків.

6. Коли я дізнаюся про успіхи свого друга, у мене чомусь погіршується настрій.

7. Щоб бути задоволеним собою, я повинен комусь у чомусь

допомагати.

8. Мої турботи зникають, коли я перебуваю серед друзів на роботі.

9. Мої друзі мені дуже набридли.

10. Коли я роблю погану роботу, присутність людей мене надто дратує.

11. Притиснутий до стіни, я говорю лише ту частку правди, яка, на мою думку, не зашкодить моїм друзям і знайомим.

12. У скрутній ситуації я більше думаю не стільки про себе, скільки про близьку мені людину.

13. Неприємності в друзів викликають у мене стан, близький до хвороби.

14. Мені приємно допомагати іншим, навіть якщо це додасть мені значних труднощів.

15. З поваги до друга я можу погодитися з його думкою, навіть якщо він не має рації.

16. Мені більше подобаються пригодницькі оповідання, ніж про кохання.

17. Сцени насильства в кіно навіюють мені відразу.

18. Коли я один, я відчуваю тривогу і напруженість більше, ніж коли перебуваю серед людей.

19. Я вважаю, що головною радістю в житті є спілкування.

20. Мені шкода покинутих собак та кішок.

21. Я вважаю, що краще мати менше друзів, але близьких.

22. Я люблю бувати серед людей.

23. Я довго переживаю після сварки з близькими.

24. У мене більше близьких людей, ніж у багатьох інших.

25. У мене більше прагнення до досягнень, ніж до дружби.

26. В судженнях про інших людей я здебільшого довіряю власній інтуїції і уяві, ніж судженням про них } боку інших людей.

27. Я надаю більшого значення матеріальному добробуту і престижу, ніж радості спілкування з приємними мені людьми.

- 28. Я співчуваю людям, у яких немає близьких друзів.
- 29. Стосовно до мене люди часто були невдячними.
- 30. Я люблю оповідання про безкорисливе кохання і дружбу.
- 31. Заради друга я можу піти на жертву.
- 32. У дитинстві я входив до компанії, яка завжди трималася разом.
- 33. Якби я був журналістом, я писав би про силу дружби.

Опрацювання результатів: Учасник тестування одержує по 1 балу, якщо відповів «Так» на твердження 1, 2, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 30, 31, 32, 33 і «Ні» – на 3, 4, 5, 6, 9, 10, 15, 16, 25, 27, 29.

Сума балів свідчить про рівень потреби у спілкуванні:

- до 22 балів — низький;
- 23–25 — нижче середнього;
- 26–27 — середній;
- 28–29 — вище середнього;
- 30–33 — високий.

Методика визначення тривожності [17]

Мета: виявити рівень тривожності.

Інструкція: Необхідно дати відповідь на всі твердження, які містить опитувальник. Якщо вони відповідають Вашому уявленню про себе, напишіть «Так», у протилежному випадку — «Ні». Якщо ж Вам важко дати певну відповідь, напишіть «Не знаю». Працювати бажано швидко, не пропускати запитань, жодних додаткових записів не робити.

- 1. Часто я працюю з великим напруженням.
- 2. Вночі мені важко заснути.
- 3 Для мене приємні несподівані зміни у звичній обстановці.
- 4. Мені часто сняться страшні сни.

5. Мені важко зосередитись на якомусь завданні чи роботі.
6. У мене дуже неспокійний і переривчатий сон.
7. Я хотів би бути таким щасливим, як, на мій погляд, щасливі інші.
8. Безперечно, мені не вистачає впевненості в собі.
9. Моє здоров'я дуже турбує мене.
10. Часом я відчуваю себе нікому не потрібним.
11. Я часто плачу, в мене «очі на мокрому місці».
12. Я помічаю, що мої руки починають труситися, коли я намагаюся зробити щось важке чи небезпечне.
13. Часом, коли я збентежений, у мене з'являється сильна пітливість і це дуже бентежить мене.
14. Я часто ловлю себе на думці, що мене щось тривожить.
15. Нерідко я думаю про такі речі, про які не хотілося б говорити.
16. Навіть у холодні дні я легко пітнію.
17. У мене бувають періоди такого занепокоєння, що я не можу всидіти на місці.
18. Життя для мене майже завжди пов'язане з незвичайною напруженістю.
19. Я чутливіший, ніж більшість людей.
20. Я легко бентежусь.
21. Моє місце серед оточуючих дуже мене турбує.
22. Мені дуже важко зосередитись на чомусь.
23. Майже весь час я відчуваю тривогу через когось або через щось.
24. Часом я стаю надто збудженим і мені важко заснути.
25. Мені доводилось відчувати страх навіть тоді, коли я точно знав, що мені нічого не загрожує.
26. Я схильний сприймати все дуже серйозно.
27. Мені часом здається, що переді мною нагромаджені такі труднощі, які я не здолаю.
28. Я майже завжди відчуваю невпевненість у своїх силах.
29. Мене дуже тривожать можливі невдачі.

30. Очікування завжди нервує мене.
31. Часом мені здається, що я ні на що не здатний.
32. Бували періоди, коли через тривогу я не міг заснути.
33. Інколи я засмучуюсь через дрібниці.
34. Я легко збудлива людина.
35. Я часто боюся, що ось-ось почервонію.
36. У мене не вистачає духу пережити всі майбутні труднощі.
37. Часом мені здається, що моя нервова система розхитана, і я ось-ось втрачу розум.
38. Найчастіше за все мої руки і ноги досить теплі.
39. У мене рівний і добрий настрій.
40. Я майже завжди відчуваю себе зовсім щасливим.
41. Коли потрібно на щось довго чекати, я можу бути спокійним.
42. У мене рідко бувають головні болі через пережиті хвилювання або неприємності.
43. У мене не буває серцебиття під час очікування на щось нове або важке.
44. Мої нерви розхитані не більш, ніж в інших людей.
45. Я впевнений у собі.
46. Порівняно з іншими людьми я вважаю себе сміливим.
47. Я сором'язливий не більш, ніж інші.
48. Часто я спокійний і вивести мене з рівноваги нелегко.
49. Практично я ніколи не червонію.
50. Я можу спокійно спати після будь-яких неприємностей.

Обробка результатів

У запитаннях 1–37 підраховується кількість відповідей «Так», у запитаннях 38–50 — «Ні». Відповіді «Не знаю» підраховуються в усіх твердженнях і кількість їх ділиться на 2. Рівень тривожності визначається сумою цих трьох показників.

Висновок:

До 15 балів — низький рівень тривожності;
16–20 — нижче середнього;
21–23 — середній;
24–27 — вище середнього;
28–50 — високий.

6. ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. *Абульханова-Славська К.А.* Стратегия жизни. — М.: Мысль, 1991.
2. *Ананьев Б.Г.* О проблемах современного человекознания. — М.: МГУ, 1977.
3. *Бондар В.І.* Дидактика: ефективні технології навчання студентів. — К.: КДПІ, 1996.
4. *Бондарчук Е., Бондарчук Л.* Основы психологии и педагогики. — К.: МАУП, 2001.
5. *Берн Е.* Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. — Минск: Полифакт, 1992.
6. *Букалов А.В., Бойко А.Г.* Соционика: тайна человеческих отношений и биоэнергетика. — К.: Наукова думка, 1992.
7. *Буланова-Топоркина М.В.* Педагогика и психология высшей школы: Учеб. пособ. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2002.
8. *Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М.* Словарь-справочник по психодиагностике. — К.: Наукова думка, 1989.
9. *Вітвицька С.С.* Основи педагогіки вищої школи: Метод. посіб. для студ. магістратури. — К.: Центр навч. літ-ри, 2003.
10. *Гамезо М.В., Домашенко И.А.* Атлас по психологии. — М.: Наука, 1986.
11. *Гірник А.М.* Основи психопедагогіки. — К.: Видання КВГі 1996.

12. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Психология человеческого взаимоотношения. — К.: Издательство политической лит-ры 1989.
13. *Гримак Л.П.* Резервы человеческой психики. — М.: Мысль, 1987.
14. *Деркач Л.М., Резенко В.М.* Психологія самоконтролю в процесі засвоєння знань студентами. — К.: НПУ, 1999.
15. *Карнеги Д.* Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. — М.: Прогресс, 2004.
16. *Коломінський Н.Л.* Психологія педагогічного менеджменту. — К.: МАУП, 2002.
17. *Корнєв М.Н., Коваленко А.Б.* Соціальна психологія. — К.: Либідь, 1996.
18. *Леонгард К.* Акцентуированные личности. — К.: Мед. книга, 1981.
19. *Лозниця В.С.* Основи психології та педагогіки. — К.: КНЕУ, 2001.
20. *Мороз О.І., Юрченко В.І.* Педагогіка і психологія вищої школи: Навч. посіб. / За заг. ред О.Г. Мороза. — К.: НПУ, 2003.
21. *Немов Р.С.* Практическая психология: Учеб. пособ. — М.: Владос, 1998.
22. *Нікітіна І.В., Баглюк С.В.* Психолого-педагогічне забезпечення профілактики схильності до наркоманії та правопорушень студентської молоді. // Проблеми освіти. — К.: 2003. — № 30. — С. 109—115.
23. *Нікітіна І.В.* Студент як суб'єкт самовизначення. // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПНУ України — Т. V, ч. 1 / За ред. Максименка С.Д. — К.: 2003. — С. 166—174.
24. *Основи практичної психології: Підруч.* / В.Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. — К.: Либідь, 1999.
25. *Основи психології. Підручник* / За заг ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. — К.: Либідь, 1995.
26. *Палєха Ю.І., Герасимчук В.І., Шиян О.М.* Основи психології та педагогіки: Навч.- метод. посіб. — 2-ге вид. доп. — К.: ЄУФІМБ, 2002.
27. *К.А. Альбуханова, Е.Г. Баранов и др.* Психология и педагогика. Учеб. пособ. — М.: Издательство Института Психотерапии, 2002.

28. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание человек и мир. — С.-Пб.: Литер, 1989.

Додаткова

29. *Салов В.О.* Основы педагогіки вищої школи: Навч. посіб. — Дніпропетровськ.: НГАУ, 2003.

30. *Смирнов С.Д.* Психология и педагогика высшего образования школы. От деятельности к личности. — М.: АCADEMA, 2003.

31. *Соснин В.А., Лунев П.А.* Учимся общению: взаимопонимание, взаимодействие, переговоры, тренинг.— М.: РАН, 1993.

32. *Степанов О.М., Фицула М.М.* Основы психології і педагогіки. — К.: Академвидав, 2003.

33. *Таранов П.С.* Секреты поведения людей: 300 законов (исчерпывающий обзор фундаментальных поведенческих констант). — Симферополь.: Таврия, 1995.

34. *Трофімов Ю.Л.* Психологія. — К.: Либідь, 2001.

35. *Фолкэн Чак Т.* Психология — это просто. — М.: Прогресс, 1998.

36. *Фрейд З.* Психология бессознательного. — М.: Просвещение, 1989.

37. *Фромм Е.* Искусство любить. Исследование природы любви. — М.: Педагогика, 1990.

38. *Шостром Э.* Анти-Карнеги, или человек-манипулятор. — Минск: Полифакт, 1992.

39. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теория личности — С.Пб.: Литер, 1997.

40. *Ериксон Е.* Идентичность: юность и кризис. — М.: Прогресс, 1996.

41. *Юнг К.Г.* Человек и его символы. — С.Пб.: Литер, 1996.

Навчальне видання

Нікітіна Ірина Всеволодівна

РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

Текст лекції

з дисципліни “Психологія”

для студентів усіх спеціальностей

денної та заочної форм навчання

Редактор В.П. Оровецька

Комп'ютерна верстка

Підп. до друку 00.00.05 р. Обл.-вид. арк.   Наклад 300 пр.

Вид. № 5/05. Зам. №

РВЦ НУХТ. 01033 Київ-33, вул. Володимирська, 68

www.book.nuft.edu.ua

Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 1786 від 18.05.04 р.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

NATIONAL UNIVERSITY

Food Technology

Personal development

The text of the lecture
with the subject "Psychology"
for students of all specialties
full-time and distance learning

APPROVED

the meeting chair

Philosophy

as the text of the lecture

Protocol number

on 16.11.04, the

Kyiv our library in 2005

Nikitina IV Personality Development: Text lectures on "Psychology" for the

studio. all specials. den. and zaoch. Forms teach. - K.: our library, 2005. - C.

Reviewers MG Kitov, PhD. Philosophy. Sciences, Assoc.

SI Boltivets, PhD. ped. Sciences, Assoc.

IV Nikitin, Political psychology. Science

□ IV Nikitin, 2005

□ our library, 2005

Plan

A ratio between "person," "individual," "person," "personality," "individuality"

2 Psychological structure of personality: dynamics of biological, social and

mental

2.1. Freydyzm

2.2. Neofreydyzm

2.3. Transaktnyy analysis

2.4. Humanistic Psychology

2.5. Soviet psychology

3 The development and identity formation

3.1. Terms of personality development

3.2. Source of personal development

3.3. Stages of personality development

3.4. The mechanism of development of personality

3.5. Forms of self-identity

4 Project student's personality

4.1. General characteristics of the student age

4.2. Age-related features of the individual student

5 Psychodiagnostics personal maturity

6 Literature

1. Correlation between "rights", "INDIVIDUAL",
"PERSON", "PERSON", "personality"

It is known that people use to refer to different terms and concepts: person, individual, individuality and personality. Each of these concepts reveals

specific aspects of individual human existence.

With these concepts of "man" - the most common. Man - a generic term that indicates vidnesenist beings to a higher degree of development of nature - the human race. The term "person" shall be approved genetic conditionality of development of the human characteristics and qualities. Man, on the one hand, biological creature endowed with consciousness, language, ability to work, on the other hand - being social, it needs to communicate and interact with other people.

The term "individual" answers the question, what some people like all others, that indicates that this person brings to human kind. Individual - means a single representative species "homo sapiens". As individuals, people differ from each natural entity (body composition, gender and age and neurodynamic characteristics, etc.).

Persons (natural, legal, etc.) is a person as a representative of the state. Person is a human individual as an object and a subject of public relations and conscious activity. The term "person" (Latin Persona) integrity as a member of society and "personality" (Latin Personalitas) as a social and psychological human face unequal terminology and content.

Personality - a person considered as a social creature. By definition, RS Nyemova [21], personality - a man, taken in the system of psychological characteristics that socially conditioned, are in the public relations and relationships are stable and determine the moral actions of man with tsinnisne value for themselves, others and society in a whole. Simply put, personality - a special quality of social rights, which is acquired in the socio-cultural environment in the process of joint activity and communication. This quality depends on the social environment in which man lives, the socio-economic structure, culture, that many of the characteristics of a purely social environment. Man as an individual is considered in terms of functions, roles which they perform in society, and place in the social structure.

Due to the difference between "person" and "personality" within the meaning sometimes there are discussions whether any person is an individual. For

example, sometimes claim that individuals are the only creative people, to individuals not attract people who behave anti-social (ie criminals) or mentally ill. Of course, individuals can be creative, and can be gray, can be actively converting or such that passively adapts and so on. Each individual person as a social, included in the system of social relations, is an individual. Controversial may be only a matter of when in the process of development of individual personality begins to form.

What are the main (necessary and sufficient) criteria for personality development?

In view of the famous psychologist L. Božović [24], the first criterion of personality is the person's ability to overcome their immediate desire, motivation for socially important goal. That person has a hierarchy (subordination) motifs.

Here is an example of "the effect of bitter candy" (for psychological research psychology founder of A. Leontiev) [7]: preschool to adult gets almost impossible to complete the task: to get a remote thing, not rising from a chair. Adult leaves the room and secretly watching the child. After unsuccessful attempts to reach the things she rises, grabs the thing and quickly vmoschuyetsya place. An adult comes, praise and awards ... candy. Having tasted "reward" the child begins to cry - candy was "bitter." A child experiencing conflict two reasons: first - to take an interesting thing (direct motivation), and second - to fulfill a condition of the adult (social causes). In the absence of adult primary motive is the first in his presence - the second. The formation of personality of the child has already begun: nodes "I" is tied as the ability to conduct indirect.

The second criterion of development, by L. Božović, is the conscious regulation of one's own behavior that provides sformovanist consciousness as a special instance of personality (achieved in adolescence).

In the process of identity formation facing society activity and the activity of the individual. Interestingly, the German philosopher IG Fichte defined the Birthday person - the day when the child first spoke the word "I" (about the

age of three).

What is the difference between the person and personality: a person - a person as the unit of society, whereas personality - a social individual, social, human quality that characterizes the system sotsialnoznachuschyh resistant rice.

To indicate the uniqueness, originality of the individual using the concept of "individuality." Individuality - a personality of the person as a unique combination of original mental characteristics (type of temperament, physical and mental characteristics, intelligence, philosophy, life experience). However, some scientists believe that this definition can not be limited, and understand at a higher level of personality development, which reaches not all people.

The concept of "personality" and "individuality" recorded different aspects, different dimensions of the spiritual nature of man. The essence of this difference is clearly expressed in the language. With the word "personality" of course take such epithets as "strong", "energetic", "independent", emphasizing its deyatelnostnuyu representation in the eyes of others. Individuality is characterized as "bright", "unique", "creative", bearing in mind the essence of quality.

The scheme of correlation between "individual", "person", "personality", "individuality"

There is also a "vertex" understanding when a person is defined as a

particular level of social development.

In the general psychology of personality is often understood as some core integrating principle that links to a whole different mental processes of the individual and his behavior provides the necessary consistency and stability.

Thus, the relationship between the individual as a product of anthropogenesis, personality, learned that the social and historical experience, and personality that makes the world can be transferred to the formula: "individuals are born. Personality becomes. Individuality defend "[2].

2. Psychological structure of personality:

DYNAMICS biological, social and mental

On land there are no two identical individuals, each individual has its own structure. However, there are many similarities, which allows to allocate the structure of personality in general.

Structure - This structure, in the unity of the whole components. What are the components is the same personality structure? As it is built? Consider the answers to these questions are of different academic areas.

2.1. Freydyzm

There are two structures of the individual nominated by the founder of this direction, the Austrian psychiatrist 3. Freud - early and late. At first he thought that the mind consists of consciousness, the unconscious and peredsvidomoho. In his view, only a small amount of psychic phenomena is available awareness. Those ideas, memories, feelings, motives, we are actively aware of belonging to consciousness. However, the processes that make the strongest, for Freud, the impact on human behavior, stay out of consciousness. Scientists likened consciousness top of the iceberg. Below is the visible top of the unconscious, which includes undetected desire, passion, ambition, secrets. The present study has the personality to penetrate beneath the surface manifestations. Some of our thoughts, for example, recent

memories may be either temporarily excluded from consciousness, and easily updated. These are available for understanding mental processes 3. Freud called peredsvidomymy. For example, now you can not think of how your name or where you were yesterday, but with minimal effort you can skip this information in mind. Other content of our psyche can not be under normal circumstances, translated into consciousness. They are mysterious sphere of the unconscious.

This model of personality structure encountered difficulties experienced by the author himself. Later, he replaced it on the famous model, described in 1923 in labor, "I and It", putting forward the theory of dynamic interaction between the three components of personality: id, ego and super-ego. The lowest layer - It (id) - a system of biological needs for physical pleasure, a reservoir of all mental energies and innate instincts of life and death, as described above. It is completely separated from the external reality, focused on their own satisfaction, despite the consequences. Actions subject id the pleasure principle.

The second part of personality - I (ego) - intelligent, rational, responsible for adaptation to the environment. Its action is subject to the principle of reality that impedes desire id until the display will be found convenient to meet. The main function of ego - to protect it and ensure it is safe fun. In contrast to the unconscious id, ego maintains close ties with consciousness, while performing and unconscious functions. I also oversee the system of perception and movement.

It is innate, existing from birth. I began to develop during the first year of life through the experience of interaction with reality. Later, with the socialization of the child, the assimilation of social values, force field based third person - over-I (super-ego). This component represents the voice of morality, individual rewards for good performance and punished for bad. Over-I consists of the ideal I (standards and moral standards which the person believed to be correct) and conscience (inner voice that appears when a person does wrong). Actions over-I mostly unconscious. 3. Freud noted that

some aspect of super-ego is a cruel and dykunsnym, and this points to its root in the unconscious. Signs of over-I subordinate idealistic principle which consists in observing ethical standards. This part has much in common with id - both deprived of contact with reality.

So, super-ego demands that individual something unrealistic, so he did what is right regardless of consequences.

What are the relationships between these components consist of personality structure? In asocial and passionate nature id almost constantly in conflict with the super-ego. Ego, caught between them, trying to adjust to reality and find ways to effectively compromise between the compromised components. You can illustrate this interaction in such a case. Bank employee at the end of the day finds in the safe "extra" money. ID whispers: "Take them, no one will notice. For a bank is a tiny amount. Think of the joy you could afford." "Unpleasantness is - ego denies - that you can expose and you lose your job." "You can not even think about how to take other people's money!" - Protests super-ego. - "Shame! You should leave them in place." Of course, the interaction between the three components is not always so simple and straightforward, but this example conveys general tendency.

When the conflict is rather strict, a compromise between it and over-I is impossible. Then I receive a powerful motive to defend itself from the conflict so as to make him unconscious. The process of keeping traumatic painful thoughts and feelings away from the consciousness is called protection.

Opinions on which the protected person, it does not affect directly and indirectly. What is blocked from the direct expression undergoes substitution. For example, aggressive impulses replaced sports passion that manifests itself in the competition, not in direct terms - in a fight or in war. When this substitution reaches a high public approval or cultural purpose, as in works of science or art, it is called sublimation.

3. Freud believed that the benefits of civilization to sexual and aggressive and trains can be freeze-dried in a proper constructive form [36].

2.2. Neofreydyzm

Something else imagine the structure of individual representatives neofreydyzmu. The best known of them a German scientist, E. Fromm established the existence of social types: receptive, exploitative, and savings market. Underlying each of them is a kind of psychological mechanism by which an individual solves the problem of existence - masochism, sadism, destruktyvizm and conformism. E. Fromm called these mechanisms as a protective reaction to a threatening situation. They are found in the inability of man to realize his human essence in this social environment.

In masochism and sadism person acquires the illusion of identity voluntarily obeying or, conversely, ruling over someone or something. Thus, the child-father a tyrant can protect themselves by unquestioning obedience prystosuvavshys and vyrobyvshy protective mechanism, which could then lead to masochism. Becoming an adult, this person will find the "fun" in the conquest of the spouse, boss, political activists, who replaced the authoritative father figure. This subject will be "at heel" will be a big cog in the mechanism. A child is that "faced" against despotism parents may find sadistic pleasure in the domination and domination over others is to torment people.

Feelings of uncertainty, powerlessness, helplessness in the face of existential problems of man can compensate destruktyvizmom, ie the desire to destroy what it seems foreign to cause its internal state of anxiety. This is - a means to get rid of self-impotence to the world through destruction. This mechanism is close to the concept of death instinct 3. Freud.

Automatic conformism is if the subject to escape the feeling of loneliness and helplessness begins to acquire a sample of personality or character needed in society. Man becomes the same as everyone loses their individuality.

Thoughts and feelings are replaced psevdodumkamy and psevdopochuttyamy. The desire for conformity is quite unconscious and determines the behavior of not only the individual, and even entire social

groups.

Various external factors - social, cultural, economic, political - it triggers that affect a person only the beginning. Subsequently, an automatic action unfolds internal mental mechanisms. So, not social conditions determine the internal psychological dynamics, and effects of mental mechanisms generating social phenomena. Social conditions of a society causing predominance of the particular type of character peculiar to most members of society. Since each character is a special orientation apparatus of social adaptation of the individual to society, a specific reaction to the social conditions which prevent the implementation of potential human nature, because each of them does not solve the problem of human existence, and therefore is counterproductive.

Unproductive orientation is the orientation of the possession, though, to have, acquire, accumulate. She is opposed to being productive orientation on how to be, that is updated, to grow, to love, give. Focus on being a prerequisite for its independence, freedom, the existence of a critical mind, its main feature - this activity. Not in the sense of external activity, employment, and in the understanding of internal activity, productive use of their capabilities [37].

2.3. Transaktnyy analysis (E. Berne)

The theory of ego-states of E. Berne [5] is based on three basic positions:

- 1) Every man was once a child;
- 2) everyone had parents or adults who nurtured it;
- 3) every person with a healthy brain is able to adequately assess the environment.

With these provisions implies understanding of human personality, which contains three components, three special functional structure, the ego-states:

"Child," "Father" and "adult."

"Child" - is stored (recorded) experiences of the past, mainly childhood (hence the name "Baby"). So, baby - it works, human behavior and thought

that it was once, in childhood. This ego-state is characterized by intense emotions, which are free or expressed, or abstain in accordance with the situation. So we are talking about two types: "Baby - Natural or Free and Adapted Child." Natural Child - a state of spontaneity, creativity, hraylyvosti, independence. It is characterized by: a natural output of energy, naturalness of expression, spontaneity motives, impulsivity, search of adventure, acute experiences of risk. Special characteristics of this form of child - intuition and art manipulating other people. Sometimes this form of treatment to produce a special substance called the Little Professor.

Impact of adult the child, limiting its expression, introducing behavior into the framework of social requirements, forms Adapted Child. Such adaptation may lose the ability to internally authentic feeling, curiosity, ability to feel love and call to replace their own feelings and thoughts of people expected from him feelings and thoughts. It may be full acceptance of orders parents and their proposed implementation of behavior and feelings associated with the desire to appease them, to please them with feelings of fear, guilt and shame. This may be a withdrawal into himself, anomie related to shyness - the desire to dissociate itself from the others, put to other barrier, facade, it is - resentment and grief. Finally, it can be a riot, an open confrontation between the parent order. This form of treatment is expressed in negativism, opposition to any rules and regulations, in the sense of anger and indignation. In all these three forms adapted child functions as a response to the impact of domestic Father.

Frames made Father imposed from outside, not always rational and often interfere with normal operation.

Ego-state "Father" - stored within us, within our psyche significant others. The most important for most people are parents, hence the name of this ego-state. "Parent" includes not just the memories and images of significant others, it is as though we have invested in other people with my voice, appearance, behavior, characteristic gestures and words, etc. - as they were perceived at a time in childhood. "Father" - is our belief, beliefs and prejudices, values and units, many of which we perceive as their own, taken

by ourselves, when in fact they are "made" from the outside by the incorporation of significant inward for us humans. Therefore, Father - our inner commentator, editor and evaluator. Similarly, as recorded in various states of "child" in Ego-state "Father" "fit" various important people to us.

Adults found on the child's two main forms of influence:

solid instructions, prohibitions, etc.;

caring, kindness, patronage, etc..

First - Father, controlling, and the second - the Father, who cares.

Father, which controls a number of important sympathy, inability to sympathize, empathize with another, dogmatism, intolerance and criticality. Such a person sees the reason for failure exclusively outside themselves, the responsibility shifts to the other, but also enforce firm rules and of itself.

Father who cares, protects, cares and worries about other supports and soothes the environment ("Do not worry"), comforts and encourages them.

But in both these forms of father assumes the position from the top: the Father, who controls, and the Father who cares, requires another to be a child.

Finally, the third-ego state - Adult - responsible for the rational perception of life, objective assessment of reality, which is typical for an adult, hence the name - Ego-state. An adult, based on mental activity and using the experience, makes its decision based on the situation that exists now, at this moment, now. It embodies objectivity, organization, align the system, the probability of resistance to the facts. Adults acting like a computer, investigating and assessing the probability and the available alternatives, and makes a conscious, rational decisions appropriate at this time and in this situation. This difference between adults Father and Child, indicative of the past, reproducing the situation that perezhivalysya particularly bright (child) or adult caregiver figure (father). The function of ego-state adult check all embodied in the father and the child, by comparing it with the facts (reality check). Ego-state adult manager called personality.

Scheme of the functional structure of personality in transaktnomu analysis

2.4. Humanistic Psychology

Humanistic psychology considers personality as a kind of psychological formation, which occurs in the process of life in society, as a product of human experience. Personality is not only their attitude to reality, but also to themselves. Based on frommivskoyi focus on being the founder of humanistic psychology, Maslow proposed provision of critical human need for self-actualization, self-realization. He discovered and studied a special type of individuals who represent themselves in this need. This - samoaktualizovani personality, they have a special structure that differs from the structure of ordinary individuals. All they have these features:

1) efficient perception of reality and comfortable attitude towards it. In all spheres of life, these people recognize the complex and confusing reality better and more correct than others, their predictions for the future are often correct, they are less connect them with their desires, inclinations, fears, do not fear the unknown and take it;

2) acceptance of themselves and others around the world. They perceived their own nature as it is not the same as they would like to see it.

Disadvantages such people recognize without anxiety. They have no protective reaction, masks, poses, artificiality. They are not trying to make an impression on someone;

3) spontaneity, simplicity, naturalness, through which people pass through the conventions of good humor and elegance, the inner nekonventsionalnistyu. These people have their own relatively autonomous ethical code. Superficial observer can be regarded as immoral behavior, because they may violate not only conventional but also the law: to refuse to participate in the war, not zriktysya friends or relatives - "enemies of the people." This is actually a very

moral people, though their morality is not like the universally recognized, their motivation - is not a lack of motivation, motivation and growth. They grow toward perfection, developing his own style;

4) tsentratsiya problem, which means focus and tsentrovanist the problem rather than a (non-self-absorption). People with this feature is not very concerned about themselves, they have a vital mission, the task you want to do, they live broad long-term interests and universal values. They know how to watch over the little things of life and this facilitates the existence of themselves and others;

5) the need for solitude, a solitude that aspiration can be entirely outside the battle, do not interfere, do not respond to personal misfortune as much as others. With this feature, people can develop independence, samokeruvannya able to be strong, active, responsible, decisive actors of their own actions rather than puppets in the hands of strangers;

6) autonomy, independence of culture and environment will cause, activity, self-sufficiency, independence of the need to increase. Such people are dependent on the personal development of internal resources, they are strong enough to not depend on the opinions of others. Praise, rewards, prestige - it's less important to them than the development and self-actualization;

7) estimates the immediacy by which people can again and again to get naive pleasure, even ecstasy, from the simple pleasures of life, tired of others;

8) spiritual experiences, that is, subjective experience, which Maslow called peak, strong emotions, in the previous paragraph, become so pervasive that they can be called spiritual. Sharp peak experiences occur as huge forces intensify those feelings, in which a man rises above the Y. These are problematic tsentratsiya, samozabutnya enjoying music, art, nature. People really get inspiration from life's important values. None of them feels a similar reaction from visiting a night club or a good party, or getting a lot of money;

9) identification with humanity, a sense of communion with him.

Samoaktualizovani personality in relation to all people feel a great sense of

sympathy, love, sincere need help, though they are members of the extended family. Psychologist A. Adler called this attitude "big brother";

10) democratic attitudes: friendly attitude to everyone as equal regardless of social class, background, color of skin. For such people as if no such differences. They can study in any one: whoever he was - only it would be to learn why. They want to express my respect to anyone, simply because it is - a man;

11) interpersonal relationships deep and pervasive - that is a great dedication, the fullest way beyond their own Ya At the same time - the ability to rapidly judge those who betrayed them. Such people do not tolerate hypocrisy, samozakohanosti, but do not publish their fairly low ratings.

Hostility their situational, not a feature of character;

12) philosophical, not hostility, sense of humor - implies a negative view of laughter, which causes a person harm, and to laugh and protest against the arrogance of power. This humor - philosophical, realistic, because it consists primarily of ridicule real drawbacks. It may take the form of laughter over them without masochistic or klounadnoho shade. If judged quantitatively, the people are capable of it, seem less humorists than the average person. They do not use jokes or jokes are harvested, their humor - a sensible bezzlisnyy spontaneous humor inherent situation unique in other circumstances;

13) leads to respect for the hard work of labor, the desire to work. People are much intensive work, getting job satisfaction;

14) creativity of each person shows their own unique way, with the inherent open only to her ability to create and ingenuity;

15) resistance to culture is manifested in the coexistence of culture and resistance to its effects, that supports a certain inner distance from their own culture. However, such a person is not inherent dissatisfaction with culture, it is able to choose what he thinks good, and not perceive what is bad, governed by the laws of its own nature, not by the laws of society. Maslow asks whether you can be healthy in imperfect culture? And he answers: it is possible unless the culture of tolerance for such.

In general samoaktualizovani people closer to their communities and species to their unique individuality. Their value system is fundamentally different from a system of ordinary people, because there is a consistent, unified. Student Maslow, E. Shostrom considered [38] aktualizatorom even Jesus Christ, devoid of any human flaws. Among the U.S. population of individuals samoaktualizovanyh is, according to Maslow, 1%. He called the most brilliant representatives of A. Lincoln and T. Jefferson. Among those coming to this type - A. Einstein, A. Schweitzer, Spinoza, credible representatives, investigated by other authors: J. Goethe, Sholem Aleichem, J. Washington, J. Gajda, K. Pissaro, P. Kropotkin, William Whitman and others.

2.5. Soviet psychology

One of the most popular personality structures, such as described by Soviet authors consider the structure developed by K. Platonov. In his proposed dynamic functional structure of personality as existing coordination and subordinate principle of construction. Isolation structures made with access to views of its formation. Based on the correlation of social and biological factors in personality traits experienced four hierarchically correlated substructures:

- 1) orientation, 2) experience, 3) individual characteristics of mental processes, and 4) biopsychichni properties [32].

In addition to these components, the scientist identified in the structure of personality, two more general integrative substructure - the character and abilities. They permeate all hierarchical levels, absorbing in itself as a substructure of each selected horizontal level. At the same time each of the common substructures reflects a certain amount, the individual aspects of behavior: the manifestation of resistance traits in different activities (in the case of nature) or in any particular type of activity (when it comes to personal skills).

The orientation includes individual motives and attitudes that manifest themselves as moral properties. Elements of the structure of personality

(traits) mostly do not have direct innate instincts (except traits and inclinations) and reflect the individual caused by social consciousness. Orientation consists of the following forms, as traits, desires, interests, inclinations, ideals, beliefs, worldview. These forms appear and attitudes, and moral qualities of personality and different needs. This substructure is formed by education.

Experience brings knowledge, skills, abilities, habits, acquired in personal experience by training, but with a noticeable impact biologically, even genetically-related personality traits. Sometimes this substructure called culture or individual preparedness.

Features of mental processes - substructure that includes the individual characteristics of individual mental processes or mental functions, which are understood as a form of mental mapping: memory, emotion, sensation, perception, thinking, feeling, will.

Biopsychic properties - is temperament, sex and age and pathological features of the so-called organic change. These properties are much more dependent on the physiological characteristics of the brain, and social impacts of their only subordinated and compensate. Activity of this substructure determined by the properties of the nervous system [9].

Dynamic functional structure

Personality (by K. Platonov)

Substructure substructures substructure Value of biological and social type formation-

tion

1 2 3 4

Orientation of Persuasion, SRI-tohlyad, ideals, Prague-nennya, interests, batomers with the crucial role of Bi-dihraye social, biological almost no education

Experience of knowledge, abilities, skills, habits much more social learning

Features of mental processes Attention feeling, perception, memory,
thinking, will, emotions,
feeling much more social Exercises

Biopsychnic properties Temperament, heredity, age, pharmacological properties caused almost no Social Practice

So there are various attempts to determine the structure of personality: the so-called psychoanalytic model of dynamic interaction id, ego and super-ego; frommivski protective mechanisms (masochism, sadism, destruktivizm and conformism); structure interaction transkatnoyi Ego-states of the Child, Adult and Father; structure samoaktualizovanyh personalities by Maslow, dynamic functional structure of personality by K. Platonov.

3. PROCESS DEVELOPMENT AND FORMATION OF PERSONALITY

Human Development - the process of quantitative and qualitative changes, which include the formation of human biological, psychological and social terms. It is characterized by physical (morphological, biochemical, physiological), mental changes (appearance of new formations, new mechanisms, new processes, new skills), broadening and deepening the relationships of various personality traits, new level of psychological functioning strategies for making personal, professional, social problems, integrity, etc. integrativnisty.

The concept of "identity formation" is used in two senses.

The first value - identity formation as its development, ie the process and result of this development. It is the subject of psychological study. The objectives of the psychological study of personality is to identify:

1) what is (existing, experimentally diagnosed, vyavlyuvanoho);

2) that can be formed in the personality which develops in a purposeful educational influences. This is actually a psychological approach to identity formation.

Second - the formation of personality as its purposeful education ("design

personality" in the words of A. Makarenko). This is actually teaching approach, which involves the need to find out how and what should be formed in the personality to fit the requirements that are attached to it by society.

The task of psychology - examine the output level of formation of personal qualities in the specific people in specific groups, find out the results of educational work, in particular, that was real and what's left and objectives, which were the actual transformation of the individual, and which were not productive and socially securities, as there was a process of identity formation (which had to face difficulties as it was successful, etc.).

The task of pedagogy - to determine the correct approach to the process of identity formation, find that to be formed in the process of education, to develop effective methods and means of realization of this goal (eg, shape integrity, honesty, kindness and other important personality traits).

Pedagogical and psychological approaches to personality netotozhni, but are indissoluble unity.

Consider the psychological aspect of personality development.

3.1. Terms of personality development

One of the important aspects of the disclosure of the nature of man is to understand those laws by which development occurs, understanding its driving forces, sources, patterns and stages, the role of critical periods in human life, opportunities to accelerate development and more. First, with what face in the study of human mental development, a problem value in it biological, social and psychological. The theory of personality divided into four areas that are almost overlapping.

Representatives of biogenetic approach (frejdyzm, neofrejdyzm) lay the basis for the development of individual biological processes of maturation, a stage which is universal. If the representatives of this approach and talk about the role of social environment, only as a condition for maturation given the

nature (genetically caused) qualities and properties.

Representatives sociogenetic approach (behaviorism, transaktnyy analysis) completely reject the importance of biological factors and explain the process of human development through the structure of society, by means of socialization, relationships with others, that human social behavior is explained by the properties of a closed environment to which man must adapt.

Representatives psychogenetic theories (humanistic psychology, psychology epigenetic) treat mental development as completely spontaneous process, not dependent on neither biological nor the social. These samodeterminuyuchymy mental phenomena can be emotions, appetites, motivation, cognitive sphere. Psychological development is treated as a process internally caused.

Representatives of the psychology of the (Soviet psychology) believed that personality development occurs in the process of attracting people to different activities. Nowhere, except for activities, a person does not develop. The problem of human development in its non-conforming complexity of any biological problem. Human development is caused by the interaction of many factors: heredity, environment (biogenic, social), education, own mental life, human activities. These factors affect the development of a complex structure not separately but together.

So what factors determine the development and determinants of personality?

- biogenetic factors (heredity, physiological state of health);
- material conditions of life (environment, means of action);
- social conditions (society people, inclusion in the processes of socialization (training, education));
- mental conditions (internally caused by individual activity).

The internal contents of the individual is to resolve such contradictions: between the processes of excitation and inhibition of the nervous system in the emotional sphere - between pleasure and displeasure, joy and grief, between hereditary information and education needs (disabled child through

education reaches a certain level of development) between the level personal development and the ideal (as is always the ideal is more advanced for a specific pet, it encourages self-identity) between the needs of individual and moral duty of man (that need not moved beyond the social norms, it is "constrained" moral duty of man, promoting the formation healthy physical and spiritual needs of the individual) between the aspirations of the individual and its ability (when a person wants to achieve certain results in training and level of cognitive capacity is not sufficient to resolve the contradictions she needs to work on a strengthened).

Thus, the personality in its development actively interacts with the environment.

3.2. Source of personal development

What is the source activity of human personality in terms of different theories of personality?

Freydyzm. According to the views of psychoanalysts, the person is active as a result of the manifestation of instinctive promptings (inherited from animals) that are part of it. The sexual instinct and the instinct of aggression characterized by large energy force. Over-I as a set of moral principles of society acts as a censor, which tsenzuruye, evaluates, criticizes human actions. I am the conflict, because the demands it and I over-incompatible. So ego continuously unconscious defense mechanisms that hold traumatic emotionally charged thoughts away from consciousness. Thus, consciousness, 3. Freud is not only unable to control the scope of the unconscious, but she is under the determining influence of the latter. Himself 3. Freud used the following analogy: "You could compare the relationship between I and It is a relationship between the rider and his horse. The horse supplies the motive power, and the rider has the right to determine the purpose and direction of his strong horse to her. However, more often

between the I and It, we find a picture of a less ideal situation where the rider is forced to direct his horse in the direction in which he himself wants to go "[36].

Instincts, while in the unconscious, continue to manage the behavior of the individual, perevtiluyuchys, sublimuyuchys in various forms of human culture and products of human activity. In the sphere of the unconscious instinctive trains depending on their origin combined in various complexes, which are, according to Freudian, the true cause of individual activity. Universal set is Oedipus complex. Its name comes from the ancient Greek legend of King Oedipus, who killed his father and married his mother. From this legend inspired double issue incest and patricide. The essence edipovoho complex is unconscious sexual attraction to one of the opposite sex parents, in jealousy of the other parent and the desire to remove him or her as a rival.

One of the goals of psychoanalysis is the discovery of unconscious complexes, facilitating their understanding, which removes the possibility of internal conflicts and violations. This is the method of psychoanalysis. In other words, biological activity is interpreted as a natural force, similar to the instincts of animals and matched by the society. The function of the latter is reduced only to restrictions and censorship trains.

Neofreydyzm. A candid biolohizm 3. Freud and his desire to explain sexual activity only motives met the objection of many of his followers, which was one of the reasons for the emergence neofreydyzmu (A. Kardynier, E. Fromm, Horney K. et al.). In the interpretation of individual activity neofreydysty refused on priority sexual desire and away from outright biologization activity.

At first the plan was put forward by individual dependence on the environment: environment projected on the personality of its most important qualities that are forms of activity. For example, consider the concept of love E. Fromm, which he understands as a driving force activity.

E. Fromm considered love is the ultimate and real need of every human being, which is the only reasonable and able to answer questions of human

existence [37]. A society that hinders love, must eventually perish of its own contradiction with the basic needs of human nature. Love gives an opportunity to overcome feelings of isolation and loneliness. Love - the only active force in the beginning laid the man who is waiting for its recognition and release from "prison" wardrobe unconscious.

Scientists identified six forms of love: 1) the parent, 2) parent, 3) to his parents, 4) Brotherhood 5) erotic, 6) to God. All of them, E. Fromm, simultaneously exist in the unconscious and is part of the heritage, which had a man in Paradise to fall.

In contrast to the widespread idea that the main thing in love - found worthy object, and E. Fromm believed that it is the ability to love that can develop. Way of solving the problem of alienation, separation and loneliness can be, or symbiosis, or love. Symbiosis in its various forms - is immature love the type of sadistic-masochistic submission. This union does not accept the decision, he denied the risks and fosters idolatry. Person loses himself, obeying another, part of which he himself believes. Sadism - a form of unity when there is a transformation of another part of himself, raising himself on his account. This merger without unity.

Mature love - with open arms - is, as opposed to symbiosis, with preservation of the integrity of each individual.

Love - a form of constructive overcome existential loneliness, it is associated with the need to give, not just take. In the way of life, centered on possession (to "mother") - when you gave without taking - it means to be deceived. If you focus on being ("to be"), with real love to give - a live richer. Sharing with others what it is, the person meets the feedback that comes back to it, enriching in the humanistic sense.

Love provides state of art, whose characteristics are care, responsibility, respect and knowledge.

Care is manifested in the interest of life and development in order to whom we feel love.

Liability (responsibility) - is not made outside the duty and volunteer need is

the ability and willingness to respond (ability to respond).

Respect - This is not fear but the ability to see people as it is, awareness of its uniqueness. Respect is possible only if their own independence. Love - a child of freedom, not violence.

Knowledge is not limited to superficial level. It is possible when a person transcends self-interest and seeks to understand the other in its true aspirations.

True love - is the creative principle, the constant striving for development, to ensure that make a person happy. Egoist, according to E. Fromm, does not like himself. He just focuses on himself, he went inside himself and incapable of love. Love yourself - this is another manifestation of love for others, they are interrelated. The concept of love E. Fromm - a hymn of love for yourself.

Mental needs of human nature are true and rise to the rank of E. Fromm innate needs. They act not only as driving forces of history of mankind, but also as a goal, the essence of which is to establish in the future new harmony with nature, with another person and with itself on the basis of understanding and realization of human essence. Under certain historical conditions a portion of these needs and potential is realized, the other remains neprobudzhenoyu. The implementation potential is, according to E. Fromm, the content of every individual and throughout history.

Humanistic psychology. The main source of human activity, in accordance with the concept of psychologist Maslow, is the continuous human desire for self-actualization to self-expression, which has the following functions: humanistic, that is, people need to be good, and therefore inherently good man;

samoaktualizatsiynu, that commitment to be what it may be, and carry out its mission with all the possibilities and abilities.

The need for self-actualization appears in healthy people. It is the apex of the hierarchy of needs.

Requirements in
samoak-
tualizatsiyi, samorea-
lizatsiyi

Requirements in respect, recognition
Need for love, a positive attitude

Requirements for security, belonging to the community
(Home, work, social rights, etc.).

Physiological needs (food, water, oxygen, procreation, etc.).

Pyramid of needs
(According to Maslow)

If living conditions hinder self-actualization, there is a conflict between the individual and society, and this creates frustration neurosis. Satisfied man-neurotic world seems a place full of danger, jungle, enemy territory, populated by those who either can dominate it, or over which may rule itself. The value system of such person - a system of necessity, which organized and which is dominated by the need for security and in reproduction. Satisfied same healthy personality is very different condition. It is able to treat their needs and their satisfaction as something given, and therefore can devote themselves to meet the higher demand for self-actualization. Improvement Society, for Maslow, comes not by social revolutions, but by making healthy individuals, of which it is composed.

Soviet psychology criticized the western conception of personality, because they are aimed at its perfection, and not to transform the world. According to psychologists the concept of the USSR, the first plan put forward focus on external factors, changes in the world, during which, in turn, had a personality change. The source activity of the latter considered it needs that arise during the activity, in particular joint.

During activity the individual is one of the leading Soviet scientists A. Petrovsky understand the person's ability to socially significant transformation of the environment, which is manifested in communication, collaboration, creativity.

Requirements - a mental phenomenon, reflecting the need for the body or person in anything. The presence of a need created by the imbalance between organism and environment (biological needs) or between the individual and society (social need). Requirements are shown in the respective state of the psyche. To replenish the lack of what is missing, it costs force by activity.

In the needs of the animal directly represented naturally as a stimulus activity.

Method of conduct for its satisfaction are often programmed in instincts. In human needs serves as a deliberate process of mastering different forms of activity. Human needs are formed in the process of education, accession to the world culture.

Therefore, the source activity of the individual positions of psychoanalysis is the effect of basic biological instincts of life and death, from a position neofreydyzmu - dependence of the individual environment (in particular, according to E. Fromm, active force is love) Soviet psychologists believed the source of biological activity and social needs personality according to humanistic psychologists such source is the need for self-actualization.

Unravel this tangle of complex biological and social threads to understand the actual contribution of nature, genetics, social relations, the internal laws of mental development in personality development, and thus learn to influence and control its formation, possibly subject to study and analyze the nature

and dynamics of human at different stages of life.

3.3. Stages of personality development

Personal development throughout life presented epigenetic theory E. Erickson, which reflects the essence of the principle "Everything that grows has a general plan." The development of personality, by E. Erickson - a natural change of stages, each of which is a qualitative transformation of the inner world, relationships and human behavior, resulting in it as a person gets something new, it is typical for this stage of development. The sequence of stages of mental development, for "E. Erickson - is the result of biological maturation, but the content development is determined by what people expect of family, society. By E. Erickson, any person, to whatever culture it belonged, is certain stage of development - it depends only on the duration of its life [40].

E. Erikson identifies eight stages of development. The transition from one stage to another is characterized by crises. The crisis - "a turning point," "moment of choice between progress and regression, integration and delay." This choice between two polar attitudes toward the world, to his settling in certain characteristics and personality traits [40].

And the stage (from birth to 1 year). At this stage, formed a basic trust in people, feelings of security exist in the world, as opposed to self-confidence to the people, a sense of threat that comes from the world. Signs of social trust in infant feeding occur in light, deep sleep, normal work intestine. The former social achievements is the readiness of the child without undue anxiety or anger, to allow the mother to disappear from view, because its existence was the inner confidence, and its appearance can be predicted.

3.4.

4.

4.1. General characteristics of the student age

4.2. Age-related features of the individual student

1.

2.

3.

4.

5.

6.

5.

1.

2.

1.

would.

2.

would.

3.

would.

4.

would.

5.

would.

6.

would.

7.

would.

8.

would.

9.

would.

10.

would.

11.

would.

12.

would.

13.

would.

14.

would.

15.

would.

16.

would.

17.

would.

18.

would.

19.

would.

20.

would.

21.

would.

22.

would.

23.

would.

24.

would.

25.

would.

26.

would.

27.

would.

28.

would.

29.

would.

1.
would.

2.
would.

3.
would.

4.
would.

5.
would.

6.
would.

7.
would.

8.
would.

9.
would.

10.
would.

11.

would.

12.

would.

13.

would.

14.

would.

15.

would.

16.

would.

17.

would.

18.

would.

19.

would.

20.

would.

21.

would.

22.

would.

23.

would.

24.

would.

25.

would.

26.

would.

27.
would.
28.
would.
29.
would.
30.
would.

1 2 3 4 5 6

1 2 3 4 5 6

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

- 6.
- 7.
- 8.
- 9.
- 10.
- 11.
- 12.
- 13.
- 14.
- 15.
- 16.
- 17.
- 18.
- 19.
- 20.
- 21.
- 22.

- 1.
- 2.

- 3.
- 4.
- 5.
- 6.
- 7.
- 8.
- 9.
- 10.
- 11.
- 12.
- 14.
- 15.
- 16.
- 17.
- 18.
- 19.
- 20.
- 21.
- 22.
- 23.
- 24.
- 25.
- 26.
- 27.
- 28.
- 29.
- 30.
- 31.
- 32.
- 33.

1.

2.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

- 18.
- 19.
- 20.
- 21.
- 22.
- 23.
- 24.
- 25.
- 26.
- 27.
- 28.
- 29.
- 30.
- 31.
- 32.
- 33.
- 34.
- 35.
- 36.
- 37.
- 38.
- 39.
- 40.
- 41.
- 42.
- 43.
- 44.
- 45.
- 46.
- 47.
- 48.

49.

50.

6. LITERATURE

The main

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9. Manual.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

- 16.
- 17.
- 18.
- 19.
20. Manual.
- 21.
- 22.
23. Nikitina IV
- 24.
- 25.
26. Manual.
- 27.
- 28.
29. Manual.
- 30.
- 31.
- 32.
- 33.
- 34.
- 35.
- 36.
- 37.
- 38.
- 39.
- 40.
- 41.

Personal development

The text of the lecture
with the subject "Psychology"
for students of all specialties
full-time and distance learning

Number

